

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192274

UNIVERSAL
LIBRARY

छाया आणि पडछाया

[विनोदी आणि भावकथांचा संयुक्त संग्रह.]

द. वि. गुप्ते

प्रस्तावना लेखक

प्रो. श्रीधर बाळकृष्ण रानडे, बी. ए., एम्. एस्. सी.

किंमत १ रुपया

मुद्रक :—

श्री. वि. ग. शेंबेकर,
सन्नक्ति-प्रकाश प्रिंटिंग प्रेस,
३७३, हॉर्नेबी रोड, कोट, मुंबई.

ह्या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाचे, व इतर सर्व प्रकारचे हक्क लेखकाकडे आहेत.

प्रथमावृत्ति.

१८ आगस्ट १९३८

प्रकाशिका :—

सौ. कलावती गुप्ते,
रंगान्याची चाळ, खडा माटुंगा,
मुंबई. १९

आत्मकथन

माझ्या आजवर निरनिराळ्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं विनोदी आणि निवडक भावकथांचा हा संयुक्त संग्रह 'छाया आणि पडछाया' या नावाने रसिकांस सादर करतांना मला एक प्रकारचा अननुभूत आनन्द वाटत आहे.

'पुराण पुरुषांच्या अडचणी' ही माझी 'विविधवृत्तां'तून क्रमशः प्रसिद्ध झालेली विनोदी लेखमाला पुस्तकरूपाने रसिकांस सादर करण्याचे जाहीर होऊनहि कांहीं अपरिहार्य कारणामुळे ती तूर्त बाजूस ठेवावी लागत आहे; त्यामुळे माझ्याप्रमाणे माझ्या अनेक वाचकांचीहि निराशा होणार आहे याची मला जाणीव आहे. तथापि या पुस्तकानंतर लवकरच त्या 'अडचणी' रसिकांच्या हवाली करण्याचे आश्वासन मी आज देऊं इच्छितां.

प्रस्तुत संग्रहातील कथांतून रेखाटलेले प्रसंग व व्यक्ति केवळ स्वतंत्र व काल्पनिक असून त्यांत कोणत्याही दिवंगत अगर विद्यमान व्यक्तींचे शब्दचित्र रंगविण्याचा उद्देश नाही; तथापि व्यवहारी जगाच्या रहदारींतून नित्यशः आढळांत येणाऱ्या भिन्न भिन्न व्यक्तींच्या स्वभावचित्रांच्या 'छाया आणि पडछाया' त्यांतून कोठे कोठे उमटलेल्या दिसल्यास त्याबद्दल कुणाला विषाद मानण्याचे कारण नाही.

पुस्तक प्रकाशनाच्या कार्मी मला अनेक प्रेमळ मित्रांचे साहाय्य झाले आहे. विशेषतः माझे नागपूरचे वकील मित्र श्री. माधवराव गणेश देशमुख व श्री. सदाशिवराव श्रीकृष्ण चिटणीस यांच्या हार्दिक सहानुभूतिमुळेच मला माझी ही अल्पकृति रसिकांपुढे ठेवण्याचे भाग्य लाभले आहे.

'विविधवृत्ता' चे सहकारी व माझे जिवलग मित्र श्री. चन्द्रकान्त विष्णु बावडेकर यांचे प्रेमळ प्रोत्साहन, 'बहर' कते माझे स्नेही श्री. वसन्त

वैद्य यांची संग्रहाच्या प्रकाशनाबद्दलची कळकळीची निकड, कवि दत्त-प्रसन्न कारखानीस, वा. रा. टिपणिस, रा. का. जोशी (रुईकर), अनन्त दामोदर कर्णिक आदिकरून सुहृदांचें सौहार्द या सर्वांचें दृश्य फळ म्हणजेच 'छाया आणि पडछाया' होत असें म्हणणें वावगें होणार नाहीं.

अन्धेरीच्या इस्माइल कॉलेजचे रसज्ञ प्राध्यापक श्रीधर बाळ-कृष्ण रानडे, यांचा माझा केवळ नांवापुरताच परिचय असतांही त्यांनीं माझ्या विनंतीस मान देऊन "छायेवर प्रकाश" पाडण्याचें काम अगदीं अल्पावधीत व अत्यंत अभिनव आणि मार्मिकपणें करून मला उपकृत केल्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

मुंबईचे सुप्रसिद्ध तरुण चित्रकार आणि माझे जुने स्नेही श्री. विनायक बाळकृष्ण पाठारे यांनीं पुस्तकाच्या वेष्टणावरील अत्यंत कलापूर्ण मोहक चित्र काढून देऊन मला ऋणी केलें आहे.

'सद्भक्ति-प्रकाश' मुद्रणालयाचे सुविद्य व्यवस्थापक श्री. वि. ग. शेंबेकर यांनीं छपाईचें काम अगदीं अल्पावधीत व मनपसन्त करून दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानणें माझें कर्तव्य आहे.

माझ्या या प्रथम कृतीचें महाराष्ट्रीय रसिकवृन्दाकडून योग्य स्वागत होईल अशी मला अपेक्षा असून ती पूर्ण झाल्यास माझ्या पुढील कृति त्यांस लवकरच सादर करण्यास मला उत्तेजन मिळणार आहे हें नव्यानें सांगणें नकोच.

रंगाऱ्याची चाळ, खडा माडुंगा, }
मुंबई १९ . }
श्रीकृष्ण जन्माष्टमी, शके १८६०.

रसिकांचा नम्र,
द. वि. गुप्ते.

१२ नंबरची खोली !

पंतांनी पत्र पूर्ण करून आपल्या टक्कल पडलेल्या डोक्यावरून हात फिरविला व डोळ्यांवरचा चप्पा काढून खाली ठेवीत काकूना हांक मारून म्हटलें, “बाबूला पत्र लिहिलंय बरं का ?”

काकू हातातील काम तसेंच ठेवून पंतांच्या खोलीत आल्या व म्हणाल्या, “पण त्याचं बिन्हाड त्याच ठिकाणी आहे ना? मुंबईची माणसं आणि त्यांचा संसार म्हणजे ‘विचवाचं बिन्हाड पाठीवर’ म्हणतात तशीच !”

पंतांनी पुनश्च डोळ्यांवर चप्पा चढवून म्हटलें, “अग, पण गेल्या वर्षीच तर जाऊन आलों ना मुंबईला! दादर कुंभारवाल्यांत शामराव शेठ्यांची चाळ, दुसरा मजला, खोली नंबर बारा; सारं कांहीं अगदीं तोंडपाठ आहे माझ्या. अगदीं बोले बांधून जाईन मी बाबूकडे !”

छाया आणि पडछाया

पंतांचें उत्तर ऐकून काकू आंत जाऊं लागल्या. त्यांना थांबवून पंत म्हणाले, “एवढा हा शेवटचा मजकूर तुला वाचून दाखविण्यासाठी बोलवावं होतं मी.”

पंतांनी चष्म्याची जरा चाळवाचाळव केली व पत्रातील शेवटचा पॅरिग्राफ वाचण्यास सुरवात केली.

“बाबू, गेल्या साली तुझ्या बि-हार्डी आलों तेव्हां तुझ्या राणीसाहेब माहेरी गेल्यामुळे त्यांना पाहण्याचा योग आला नाही. आतां तर म्हणे तू एका मुलाचा बाप झाला आहेस! तेव्हां लमाचे लाडू व पेढे एकाच बेंठ-कीत वसूल करावयास हरकत नाही!

पेढीच्या जरूरीच्या कामामुळं जरी मी स्वतःच मुंबईला येत आहे, तरी मला मुंबईत एकच दिवस राहण्यास सवड सांपडेल. दुसऱ्या दिवशीच्या बोटीनें मला परत फिरलेच पाहिजे. तेव्हां तुला जो पाहुणचार करावयाचा असेल, तो एकाच दिवसांत आटोपून घे.”

पंतांनी पाकिटावर पत्ता लिहिला व त्याच दिवशीं पंतांचें पत्र रत्नागिरीच्या पोस्ट्याचा शिक्का खाऊन मुंबईच्या मार्गाला लागलें.

रत्नागिरीला पंतांची अडतीची पेढी आज कैक वर्षे मोठ्या भरभराटीत चालली होती. मधून मधून त्यांचें मुंबईत काम निघे; परंतु वृद्धत्वामुळे त्यांना अलीकडे ती दगदग सोसवेनाशी झाल्यामुळे त्यांचे दिवाणजीच मुंबईचीं कामे उरकीत.

पंतांचा ‘बाबू’ म्हणजे त्यांच्या जिवलग मित्राचा—तात्यासाहेबांचा—मुलगा. त्याच्यावर पंतांचें अपत्यवत् प्रेम असे.

तात्यासाहेबांच्या पश्चात् पंतांनी बाबूला कोणत्याच गोष्टीची उणीव पडू दिली नाही; तथापि योगायोग असा की, पंतांच्या प्रकृतीच्या अस्वाध्यामुळे त्यांना ऐन वेळीं बाबूच्या लमाला मात्र हजर राहतां आले नाही. अगर नोकरांत गुंतलेल्या बाबूलाही पत्नीला घेऊन कोंकणचा प्रवास करण्यास सवड झाली नाही.

गेल्या वर्षी पंत पेटीच्या कामासाठीं मुंबईस आल्यावेळीं 'सूनबाई'ला काहीं अहेर करावा म्हणून मुद्दाम बाबूच्या त्रि-हाडीं उतरले; परंतु याच वेळीं 'सूनबाई' पुण्याला माहेरीं गेल्यामुळे त्यांचा विरस झाला !

आंब्यांचा मोसम असल्यामुळे पंतांनी आपल्या मालकीच्या वाडीं-तील अस्सल हपूसचे आंबे आणवून बाबूसाठीं एक भली मोठी करंडी भरून बरोबर घेतली.

बाबूच्या छोट्या मुलाला काय द्यावयाचें याविषयी उभयतां पति-पत्नींत बरीच वाटाघाट झाली. तथापि पंत व काकूंत मतभेद उत्पन्न झाल्यामुळे ऐन वेळीं मुंबईतच काहीं तरी वस्तु ध्यावयाची असें पंतांनी ठरविलें.

“ बाबूराव देशमुख इथंच गहतात ना ? ”

पंतांनी खोली नंबर बाराची खात्री करून घेत खोलीच्या तरुण मालकिणीला विचारलें.

“ हो इथंच, पण सकाळींच 'हपिसा' च्या कामासाठीं कलकत्याला जाणं झालंय ! ”

छाया आणि पडछाया

अठरा-एकोणिस वर्षांच्या तरुणीने कडेवरील आपल्या लहानग्याला सांवरीत उत्तर दिले.

“अररेरं ऽ थोडक्यात चुकामूक झाली तर” असे म्हणून पंतांनीं हमालाला सामान आंत ठेवण्यास सूचविले व दारावरील ‘वसंत देशमुख’ ही पाटी न्याहाळीत ते स्वतः आंत शिरले.

“माझं पत्र नाही मिळालं का बाबूला?” आपल्या आंगंतुक आगमनामुळे विस्मयचकित मुद्रेने उंबरठ्यांत घुटमळणाऱ्या सूनबाईला पंतांनीं विचारले.

विचार केल्यासारखे दर्शवून सूनबाई म्हणाल्या, “काल कुणाचंस पाकीट आलं खरं; पण हपिसच्या गडबडीत तें तसेंच खिशांत टाकून बाहेर पडले!”

“चू, चू!” पंत चीत्कारले, “बाबूचा हा धादरट स्वभाव अजून कायम आहे तर?”

पंतांनीं कपडे उतरून खुंटीवर ठेवले व सूनबाईनें खाली सोडलेल्या चिमुरड्याला उचलून घेत म्हटले,

“अगदीं थेट बापाचाच तोंडवळा घेऊन आलाय गुलाम-काय नांव ठेवलंय बाबूनं याचं?”

“अरुण” सूनबाई उद्गारल्या व आजोबांशीं कानगोष्टी करणाऱ्या बाब्याकडे कौतुकानें पाहत त्या चहाच्या तयारीला लागल्या.

पंतांनीं हळूहळू बाबूचे व आपले स्नेहसंबंध किती निकटचे आणि जिव्हाळ्याचे आहेत त्याची सूनबाईंना साद्यंत माहिती करून दिली; आणि पंतांच्या आगमनामुळे उत्पन्न झालेलें संकोचाचें वातावरण लवकरच निवटून सूनबाई पंतांशीं अगदीं घरोब्याच्या अदबीनें बोलूं लागल्या.

सायंकाळीं चार वाजतां पंत पेटीच्या कामासाठीं बाहेर पडले.

पेटीचें काम उरकून साडेसहा वाजतां ज्या वेळीं पंत बाबूच्या बिन्हाडीं आले, त्या वेळीं त्यांनीं बाबूच्या मुलासाठीं एक छोटीशी सायकल-वजा मोटरगाडी आणली होती आणि सूनबाईंसाठीं सोळा रुपयांचें सुंदर जरीचें लुगडेंही खरेदी केलें होतें.

पंतांच्या औदार्यानें दिपून गेलेल्या सूनबाईंनींही पंतांसाठीं रात्रीं बासुंदी-पुरीचा चमचमीत बेत ठेवला होता.

दुसऱ्या दिवशीं सूनबाईंचा निरोप घेऊन बाहेर पडण्यापूर्वीं पंतांनीं बाबूच्या छोट्या मुलाच्या गळ्यांत दीड-दोन तोळ्यांची एक सोन्याची सांखळी अडकवली.

मुंबईचा प्रवास संपवून पंत घरीं येतांच त्यांनीं काकूजवळ सूनबाईंच्या गोड स्त्रभावाचें आणि प्रेमळ सत्काराचें अगदीं रसभरित वर्णन केलें.

दुपारीं वामकुक्षी करून पंत पेटीवर जाण्यासाठीं बाहेर पडणार तोंच एक लाल सायकल त्यांच्या कंपाउंडमध्ये शिरली आणि तारवाल्यानें पंतांच्या हातीं एक पिवळें पाकिट दिलें !

छाया भाणि पडछाया

घाईघाईने चम्मा चढवून पंतांनी कागदावर सही केली व अधीरपणें तारेचें पाकिट फोडलें. उत्तराचे आगाऊ पैसे भरलेली तार होती ती.

“Miss-addressed letter reached to-day.
Anxious why not arrived. Reply.

—Baboo.”

(चुकीच्या पत्त्यावर पाठविलेले पत्र आज पोंचलें. न येण्याचें कारण कळवावें. काळजीत आहें.—बाबू)

सौभाग्याचा कलंक !

‘नाताळच्या रजेंत गांवीं येतों’ म्हणून दोनच दिवसांपूर्वी वडिलांस पाठावलेल्या पत्राला पुरवणी पत्र पाठवून आपल्या जाण्याचा बेत तहकूब करावा असा सुधीरनें निश्चय केला; तथापि एकदां आपल्या आगमनाचा दिवसही निश्चित कळविल्यानंतर नकाराचें पत्र पाठवून घरातील मंडळींची निराशा करणें योग्य होईल काय व सबब तरी कोणती पुढें करावी या विचाराच्या आन्दोलनांत सुधीर कालपासून गिरक्या खात होता.

काल सायंकाळीं आपल्या सामानाची निरवानिरव करित असतां लेडीज हॉस्टेलच्या मोलकरणीनें त्याला एक लहानसें चिटोरेवजा पत्र आणून दिलें होतें. ‘आपला गांवीं जाण्याचा बेत नसल्यास मजबरोबर नगरला याल काय ? ज्या किल्ल्यावर इतिहासप्रसिद्ध शूर रमणी चांदबिबी निकरानें लढून पतन पावली त्या पुण्यस्थळाचें दर्शन घेतल्यास आपल्या-

छाया आणि पडछाया

सारख्या लेखकाला त्याचा कोठें तरी उपयोग करून घेता येईल,' अशा आशयाचा त्रोटक मजकूर पत्रांत होता.

तें पत्र 'इन्टर आर्टस्' मधील सुधीरची नूतन परिचित मैत्रीण मीनाकडून आलेलें होतें. अर्ध्या तासाचीच घडामोड; परंतु त्यामुळें सुधीरला मोठा पेंच पडला ! हें पत्र अर्ध्या तासापूर्वीं हातीं आलें असतें तर आपल्या वडिलांच्या पत्रामध्यें आपण अगदीं विरोधी अर्थाचा मजकूर लिहिला असता असं त्यास वाटूं लागलें परंतु आतां बाण सुटला होता !

अलीकडे सुधीर व मीना यांच्या स्नेहाला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणें प्रेमाचें स्वरूप येऊं पाहत होतें. सुधीरचे कॉलेज मॅगझिनमधील व इतर नियतकालिकांतून वेळोवेळीं प्रसिद्ध होणारे लेख मीना कौतुकानें व मनःपूर्वक वाचीत असे. त्याचे उच्च व उदार विचार वाचूनच तिला त्याच्या-विषयीं आदर वाटूं लागला; व गतवर्षीच्या कॉलेज संमेलनाच्या प्रसंगी प्रसंगोपात् त्याचा प्रत्यक्ष परिचय घडून आला, व हळुहळु स्नेहग्रंथी जुळली.

मीनेच्या सुप्त आशावह्वरीला याच वेळीं अंकुर फुटला.

अलीकडे सुधीर व मीनाची दुकळ कॉलेजमध्ये 'रोमिओ-ज्युलिएट' म्हणून प्रसिद्ध पात्रूं लागली; तथापि सुधीरनें किंवा मीनानें त्याबद्दल विरोध दर्शविला नाहीं किंवा त्यांच्या स्नेहांत सुतराम् बिघाड उत्पन्न झाला नाहीं.

अशा वेळीं मीनेच्या विनंतिवजा इच्छेची पायमल्ली करण्याची कल्पनाहि त्याला दुःसह वाटली !

ती सारी रात्र त्यानें जवळ जवळ अंधरुणावर तळमळूम घालविली होती. पहाटे त्याचा काहींतरी ठाम विचार झाला. एकाद्या सबळ सब-

बीच्या जोरावर आपण ' आपल्या पूर्वीच्या पत्राप्रमाणे गावी येऊ शकत नाही ' असे वडिलास कळविण्याचे त्याने ठरविले.

—आणि म्हणूनच रविवार असूनहि आज तो सहला उठला होता.

कॉलेजच्या त्या वसतिगृहांत जिकडे तिकडे निःशब्द शान्तता पसरली होती. नाताळची रजा दोन दिवसांवर येऊन ठेपल्याने विद्यार्थी-वर्गाची निर्घोरपणे साखरझोंप घेण्याची ती वेळ होती.

खिडकीजवळ जाऊन सुधीरने दूरवर नजर टाकली. माळी वसति-गृहाच्या बागेला पाणी लावात होता. आकाशातून मधून मधून 'किल्बिल' शब्द करीत पक्षांचे कळप भ्रमण करीत होते.

सुधीर टेबलाजवळ येऊन बसला. त्याने मनांतल्या मनांत काही मजकूर योजून वडिलास पत्र लिहिण्यास सुरुवात केली व पत्रात खालील आशयाचा मजकूर लिहिला :—

“ माझ्या कालच्या पत्राप्रमाणे गावी निघण्याचा बेत मुक्रर झाला होता; तथापि ऐन वेळीं प्रोफेसर्सनीं रजेत काहीं “ एक्स्ट्रा अवर्स ” घेण्याचे जाहीर केल्यामुळे आपणां सर्वांची निराशा करून मला येथेच राहणे भाग पडत आहे. फायद्याकडे नजर देऊन भेटीचा मोह आवरून धरणे भाग आहे. ” वगैरे.

पत्र लिहून झाल्यावर सुधीरने ते वाचून पाहिले. आपण पूर्वी लिहिलेल्या मजकुराशी सदर पत्रातील बनावट मजकूर एवढा बेमाळूम

छाया आणि पडछाया

जुळलेला पाहून त्याला स्वतःबद्दल धन्यता वाटली. पत्राची घडी करून त्याने तें पाकिटांत घातलें व त्यावर पत्ता लिहिण्यासाठीं त्यानें दौर्तांत टांक बुडविला. तोंच दारावर 'टिक्' 'टिक्' आवाज होऊं लागला.

सुधीरनें घाईघाईनें पत्र टेबलाच्या खणांत टाकलें व दार उघडलें.

दारांत प्रत्यक्ष मीना उभी होती. तिच्या त्या अनपेक्षित व काहींशा अवेळीं आगमनानें सुधीर आश्चर्यदिङ्मूढ झाला व तिच्याकडे पहातच उभा राहिला.

“ झोंपमोड तर झाली नाही ना ? ”

मीनाच्या प्रश्नानें सुधीर मानावर आला. त्यानें स्वतःला सावरण्याचा प्रयत्न करित म्हटलें, “ छे ! झोंपलों नव्हतां मी; या, आत या की. ”

मीना आत आली व सुधीरनें पुढें केलेल्या खुर्चीवर बसली.

“ माझे कालचें पत्र मिळालें कां ? ” तिनें काहींसें अधीरपणें विचारलें.

“ मिळालें— ” त्यानें उत्तर दिलें. अधिक काहीं तरी बोलावयास त्याचे ओठ स्फुरले परंतु त्याचें वाक्य पूर्ण केलें गेलें नाही. आपण आपला बेत मीनाची चिठी आल्यानें कसा रद्द केला; व वाडिलांना बनावट मजकुराचें पत्र कसें लिहिलें त्याचें रसभरित वर्णन करावें असें त्याला वाटलें; परंतु आपल्या असत्याचरणाचा तिला तिरस्कार वाटला तर ?

वरील गोंधळलेल्या मनस्थितीत सुधीर असतांच मीनानें विचारलें
“ मग काय ठरला विचार ? ”

“ येतों नगरला. तुमच्या सहवासांत चार दिवस मजेंत तरी
जातील. ” असें म्हणून मीनाच्या लज्जेनें बदलणाऱ्या चेहऱ्याकडे तो कौतु-
कानें पाहूं लागला.

“ पण माझ्या पत्रामुळें आपण आपला गावीं जाण्याचा वेत मोडून
तर नाहीं काढला ? नाहीतर घरच्या मंडळीच्या निराशेचें पातक माझ्या
शिरावर बसावयाचें. ” असें म्हणून मीना हसूं लागली.

“ छे मुळींच नाहीं ” असें म्हणत सुधीरनें अर्धवट उघडा राहिलेला
टेबलाचा खण मीनाची नजर चुकवून बंद केला व आंतील पत्राला नजरे-
आड केलें.

दोन दिवसांनीं नाताळची सुटी पडतांच मीना व सुधीर अहमद-
नगरला जाण्यासाठीं बाहेर पडलीं.

मीनाचे वडील रिटायर्ड पोलीस अधिकारी असून त्यांचा गावाबाहेर
स्वतःच्या मालकीचा बंगला होता. नौकरीवर असता त्यांनीं जवळ
बरीच पुंजी केली असल्यानें त्यांना मिळणाऱ्या दीडशें रुपये ‘पेन्शन’चीही
त्यांना विशेष पर्वा वाटत नसे.

मीना ही भाईसाहेबांची एकुलती एक मुलगी. त्यांचें बहुतेक
आयुष्य विधुरावस्थेंत गेलें होतें. मीनाची एक आत्या जवळ स्वयंपाका-
साठीं राहून मालकीणीप्रमाणें घरांत हुकमत चालवी.

छाया आणि पडछाया

मीनाच्या रजेचे दिवस जवळ येऊं लागले कीं भाईसाहेबांचे डोळे तिच्या वाटेकडे लागून राहत यांत नवल तें काय ? त्यांच्या एकलकोंड्या जीवनांत त्यांना मीनाच्या अल्प सहवासानें विरंगुळा वाटे. त्यांच्या रुक्ष आयुष्यांत ती एकटीच आशेची ज्योत उरली होती.

भाईसाहेबांच्या घरांत नोकरचाकर असून दारीं शिग्रामवजा जुन्या पद्धतीची घोड्याची गाडीहि होती. स्वतःच्या मालकीचें घर व सरकारी कर्जरोख्यांच्या रूपानें बँकेंत पडून राहिलेली दोन तीन लाखांची रकम वगैरे गोष्टी लक्षांत घेतां त्यांचें वैभव एकाद्या सुखवस्तु गृहस्थास शोभणारें होतें यांत शंका नाही ! परंतु त्या ऐश्वर्याचें तेज त्यांच्या चेहऱ्यावर झळकल्याचें कधींच कुणी पाहिलें नाही. त्यांची चर्या नेहमी उदासीन, चिन्ताग्रस्त दिसे.

मीना व सुधीर यांच्या सहवासामुळें भाईसाहेबांच्या सदैव दुर्मुख-लेस्या मुखावर मधून मधून उमटलेली हास्यरेषा पाहिली कीं मीनाला आपल्या येण्याचें सार्थक झालें असेंच वाटे.

सायंकाळीं भाईसाहेब नित्याप्रमाणें फेरफटका करण्यास बाहेर पडले. सुधीर व मीना भाईसाहेबांबरोबर न जातां घरींच राहिलीं.

दुसरे दिवशीं किड्या पहावयास जायचें ठरल्यानें मीनाला बरोबर घ्यावयाच्या वस्तूंची जमवाजमव करावयाची होती.

भाईसाहेबांच्या समोर मीना सुधीरबरोबर जरी मनमोकळेपणानें चर्चा करी तरी विशेष जिन्हाळ्याच्या विषयावर भाईसाहेबांच्या समोर वादविवाद करण्यास मीना संकोचत असे.

भाईसाहेब बाहेर पडतांच मीनाला हवें असलेलें स्वातंत्र्य मिळालें. बरोबर व्यावयास तयार करण्याच्या फराळाच्या जिनसांची आल्याबाईना थोडक्यांत सूचना देऊन मीना दिवाणखान्यांत आली.

सुधीर 'स्ट्रँड' मासिकाचा अंक चाळीत आराम खुर्चीवर पडला होता.

“मी आल्यानें वाचनांत विशेष अडथळा नाही ना येणार ?” मीनानें आंत येऊन मिस्तिकलपणें हंसत विचारलें.

“छे ! छे ! वेळ जाईना म्हणून बसलों होतो हा अंक चाळीत” सुधीरनें काहींतरी उत्तर द्यावयाचें म्हणून म्हटलें. वास्तविक मीना गप्पा मारावयास केव्हां येते म्हणून तो मार्गप्रतिक्षाच करीत बसला होता.

“वरेरकरांची 'विधवा कुमारी' कादंबरी वाचली कां तुम्हीं ?”

मीनाच्या त्या अनपेक्षित प्रश्नानें विस्मयचकित होत्साता सुधीर उद्गारला, “होय ! वाचली आहे तर !—फार सुंदर आहे कथानक !”

सुधीर थोडा वेळ थांबला. मीनानें यावेळीं आपणास हा प्रश्न कां विचारावा याचा त्याला अन्दाज होईना. तिच्या पाणीदार डोळ्यांकडे टक लावून सुधीरनें भीत भीत विचारलें.

“कां, कशावरून आठवण झाली बरं ?”

मीनाला हा प्रश्न सुधीर विचारणार याची पूर्ण जाणीव होती. तिनें गोंधळून न जातां शान्तपणें म्हटलें, ‘कळ्यांचे निश्वास’ या कथासंग्रहा-

छाया आणि पडछाया

कडे वाचकांना संशयित नजरेने पहावयास लावणारी ती कादंबरी आहे हे मला सांगावयाचे होते.”

“परन्तु ‘विधवा कुमारी’ आणि ‘कळ्यांचे निश्वास’ यांची तुलना करणे गैर आहे. ‘विधवा कुमारी’ चा दर्जा ‘कळ्यांच्या निश्वासा’-पेक्षा असंख्य पटांने वरचा आहे. लेखिका केवळ एक ‘स्त्री’ आहे या एकाच दृष्टीने त्या पुस्तकाचा अनाठायी ‘उदो उदो’ होत आहे.” सुधीर म्हणाला.

जवळची खुर्ची पुढे सरकवून तिच्यावर बसत मीना म्हणाली, “माझं पण अगदी तेंच मत आहे. शिवाय त्या पुस्तकाच्या लेखिकेविषयी वाचकांची मते संशयित व्हावयास एक महत्वाची गोष्ट कारणीभूत झाली आहे. त्या लघुकथांतील कित्येक विचार कोणत्याहि स्त्रीच्या लेखणांतून बाहेर न पडणारे आहेत. थोडक्यात त्यांतील विचारसरणी थेट पुरुषी धाटाची आहे !”

सुधीर हंसत म्हणाला, “कमिटी नेमली तर स्त्रियांच्या वतीने तुमची साक्ष फार महत्वाची ठरेल. पण तेवढे त्या पुस्तकाचे भाग्य असावयास तें थोडेच ‘प्रतिभा-साधन’ आहे ?”

“‘विधवा कुमारी’ कादंबरीतील एक तत्व मला फार आवडले” मीना म्हणाली.

“अन् तें कोणतें म्हणून विचारल्यावाचून सांगावयाचे नाही की काय ?”

“ इश ! तसं नव्हे काहीं—त्या कादंबरीत, कुमारिकांना विवाहा-पूर्वी जर कुंकू लावण्याचा अधिकार असतो तर विधवांना तो कां नसावा याची मार्मिक चर्चा केली आहे. ” मीनाने खुलासा केला.

“ खरं आहे तें. माझ्याहि डोक्यात त्या अन्यायी रूढीचा प्रश्न वारंवार घोळत आहे, ” असे म्हणून सुधीरने हातातील ‘ स्टूड ’ मासिकाचा अंक टेबलावर टाकला.

—इतक्यात आत्याबाई आत आल्या व मीनाला म्हणाल्या,
“ मीनू चकल्या करावयास तूं हातभार लावशील तर बरं होईल बाई ! ”

मीनाला नाइलाजास्तव उठणें भाग पडलें. आत्याच्या मागोमाग जाताना आत्याला ऐकूं न जाईल अशा इलक्या आवाजात मीना म्हणाली.
“ ‘ विधवा कुमारी ’तील त्या तत्वांशीं माझा फार जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. सांगेन तुम्हाला पुढें केव्हा तरी ! ”

सुधीरला मीनाच्या त्या वाक्याचें काहींच स्पष्टीकरण होईना. तिच्या त्या संदिग्ध उद्गारांनीं तो पराकाष्ठेचा आश्चर्यचकित मात्र झाला. मीनाला पुनश्च गांठून त्या वाक्याचा अर्थ केव्हा एकदां विचारतो असें त्याला होऊन गेलें.

× × × ×

नाताळची रजा भुर्कन निघून गेली व मीना आणि सुधीर भाई-साहेबांचा निरोप घेऊन कॉलेज वसतिगृहात पुनश्च दाखल झालीं.

छाया आणि पडछाया

सुधीरने संकोच न बाळगता पुन्हा नगरला यावे अशी भाईसाहेबांनी त्याला आग्रहपूर्वक विनंती केली.

सुधीरने 'विधवा कुमारी'तील कुंकवाच्या तत्वांशी मीनाचा कसा काय संबंध पोचतो ते स्पष्टीकरण करण्यासाठी तिची बरीच मनधरणी केली; परंतु "सांगेन केव्हा तरी; आजच घाई कशाला?" असे म्हणून ती तो विषय टाळीत असे.

ज्युनिअर बी. ए. ची परीक्षा झाली.

सुधीरने परीक्षेच्या ऐन वेळी बराच अभ्यास केला; परंतु मीनाच्या वाढत्या स्नेहबरोबरच अभ्यासाची आबाळ झाली होती.

अखेर व्हावयाचे ते झाले! सुधीरला परीक्षेत अपयश आले. अपयशाचे कारण सुधीरलाच नव्हे तर कॉलेजातील सर्व विद्यार्थ्यांनाही माहीत होते.

त्याच्या विशेष सलगीतल्या स्नेह्यांनी त्याची कानउघाडणी करण्याचा प्रयत्न केला व ते त्याचे शत्रू बनले.

अगदी याच वेळी मीना ज्युनिअर बी. ए. च्या वर्गात दाखल झाली.

—आणि अनायासे मीनाचे व सुधीरचे संघटण अधिकच वाढले.

हळू हळू सहा महिने निघून गेले.

उन्हाळ्याच्या रजत गांवी गेल्यावाचून भागणार नाही हे पाहून सुधीरने वडिलांच्या इच्छेप्रमाणे गांवी जाण्याचे निश्चित केले.

मीनाला त्याने ज्यावेळी आपला बेत कळविला त्यावेळी मीनाने त्याला उत्तेजन देण्याच्या हेतूने म्हटले, “ वारंवार घरच्या माणसांची निराशा करणंही ठीक नाही; म्हणूनच मी आग्रह करित नाही नगरला येण्याचा. ”

“ का, कंटाळला की काय पाहण्याला ? ” सुधीरने धट्टेच्या स्वरांत म्हटले.

“ पाहण्याच्या नात्याने मी आपल्याला कधीच बोलावणार नाही. ” असे म्हणून मीनाने आपला अधर चावला.

त्या रजेत एकमेकांचा निरोप घेताना दोघानाही फार वाईट वाटले.

सुधीर गावी आल्यावर त्याच्यापुढे एक निराळेच संकट ‘ दत्त ’ म्हणून इजर राहिले.

बी. ए. पर्यंत मजल मारलेला मुलगा बी. ए. झाल्यावाचून राहणार नाही याबद्दल त्याच्या वडिलांना खात्री होती. आणि त्याच्या शिक्षणा-प्रीत्यर्थ खर्च झालेला पैसा परीक्षा उत्तीर्ण होण्यापूर्वीच वसूल करण्याचा त्यांचा पोक्त विचार होता.

सुधीर घरी पोचताच त्याला वरील परिस्थितीची जाणीव झाली- किंवा ती करून देण्यात आली म्हणजेच अधिक शोभेल.

परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावाचून विवाहाचे मानगडीत पडावयाचे नाही असा आपला मानस त्याने उघडपणे बोलून दाखविला; तथापि ‘ लम जम-वून ठेवण्यास काय हरकत आहे ? ’ या वडिलांच्या सवालास सुधीरला उत्तर सुचले नाही.

छाया आणि पडछाया

मीना आपल्याशी लम करावयास तयार आहे किंवा कसे तें त्याला अद्याप खात्रीपूर्वक समजलें नव्हतें. किंवा तें समजून घेण्याचा त्यानें प्रयत्नहि केला नव्हता.

विवाहाचें प्रकरण एवढ्या हातघाईवर आल्यावर त्याला आपण मीनाला स्पष्ट विचारलें असतें तर बरें झालें असतें असें वाटूं लागलें.

केवळ वडिलांच्या इच्छेचा अनादर होऊं नये म्हणून सुधीर आज एके ठिकाणीं मुलगी पाहून आला.

मुलगी बरीच सुंदर होती. मॅट्रिकपर्यंत शिकलेलीहि असल्यानें शिक्षणाच्या बाबतींत वैगुण्य काढण्यास जागा नव्हती.

पुढें काय करावें हा त्याच्यापुढें प्रश्न पडला.

वडिलांनीं विलक्षण आम्रह धरला. अखेर सुधीरनें मनाचा हिऱ्या करून विचारलें, “अमुकच मुलीशीं लम व्हावें असा आपण इष्ट धरल्यास आपणाकडून शिक्षणासाठीं मी पैस घेतले व स्वतःचें मतस्वातंत्र्य गमाऊन बसलों असा अर्थ होत नाही का ? ”

सुधीरच्या त्या प्रश्नावर विशेष वादविवाद न होता त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें मुलीची निवड करण्यास परवानगी मिळाली; तथापि चाडू रजेच्या आंत लमाचें निश्चित न झाल्यास सुधीरला वडिलांच्या मताप्रमाणें रुकार देणें भाग पडणार होतें !

×

×

×

×

“कोण सुधीर ? अन् पत्र न पाठवितां ‘सर्पारइश्र व्हिजिट’ घावयाची लहर आली वाटतं ?” असें म्हणून मीना सुधीरची सूट-केस त्याच्या हातांतून घेऊन एकाद्या अड्डड मुलाप्रमाणे धावतच आंत गेली.

सुधीर कवूल केल्याप्रमाणे आला म्हणून भाईसाहेबांना अत्यंत आनंद झाला.

दुपारीं जेवणानंतर सुधीरनें एकान्त साधून मीनाला आपण कोणत्या पेंचांत सांपडलों आहों याची जाणीव करून दिली.

सुधीरच्या तोंडून त्याच्या विवाहाच्या वाटाघाटीची हकीकत समजतांच मीनाला आपल्या भोंवतालच्या खुर्च्या, टेबलें फिरताहेत असें वाटूं लागलें !

सुधीरला तिचें मौन सहन न होऊन तो म्हणाला, “मीना या बाबतींत मला तुमचें मत घ्यावयाचें आहे.”

मीना कांहीं वेळ स्तब्ध झाली. शेवटीं मनाचा कांहीं तरी निश्चय करून ती म्हणाली, “तुमची पुनर्विवाह करण्याची तयारी आहे काय ?”

मीना अशा प्रसंगीं आपली थट्टा करीत असलेली पाहून सुधीर कांहींसा निडक्या स्वरांत म्हणाला, “मीना हा थट्टेचा प्रसंग नव्हे.”

“पण मी थट्टा कोठें करीत आहे ?” मीनानें शांतपणें विचारिलें.

“मीना मी एवढ्या लांबवर आलों तो तुमचें कांहीं तरी निश्चित मत कळवें म्हणून आलों, यापेक्षा अधिक स्पष्ट काय सांगूं ?” असें

छाया आणि पडछाया

म्हणून सुधीर मीनाकडे आशाळभूत नजरेने पाहू लागला. त्याच्या नजरेशी नजर भिडवून व लगेच खाली पाहून मीना म्हणाली, “तुमचा आशय मी ओळखला. म्हणूनच विचारते की आपली पुनर्विवाह करण्याची तयारी आहे का ?”

“कोणती ती पुनर्विवाहेच्छु विधवा ?” सुधीरने विचारिले.

“मीच !” शान्तपणे मीना उद्गारली.

सुधीर त्या उत्तराने केवळ हतबुद्धच झाला ! मीना थट्टा करित असेल असे तिच्या आतांपर्यंतच्या वागणुकीवरून त्याला वाटेना !

“विधवा कुमारीतील कुंकवाच्या तत्वाशी माझा जिव्हाळ्याचा संबंध आहे हे आपणास मी सांगणार होते ते आठवते ना ? सुधीर माझे तेराव्या वर्षी लभ झाले परन्तु वर्षाच्या आंतच मी गतभर्तृका झाले. विवाहा-मुळे सौभाग्याचा केवळ कलंक मला लागला. सुधीर बोला आता ! सौभाग्याचा कलंक लागल्याने मला विधवा समजून आपण माझा अन्हेर करणार का ? सुधीर तुमच्या उच्च विचारांनीच माझे—मन हळू हळू आपल्याकडे आकर्षण झाले.”

सुधीरची चर्चा पूर्ण पालटली होती. मनातील काही तरी गूढ विचार दडविण्याच्या हेतूने तो म्हणाला, “तुमच्या कुंकवाने माझी बरीच फसवणूक केली म्हणावयाची !

“परन्तु आपली फसवणूक करून मला आपल्याकडून विवाहाचे वचन घ्यावयाचे नव्हते. आपले सुधारकी विचार पाहूनच माझ्या आशेची

ज्योत प्रज्वलित झाली. ती तशीच राखणें किंवा मालवणें सर्वस्वी आपल्या हातीं आहे ” ! असें म्हणून मीना तेथून झटकन् निघून गेली.

‘ वडिलांचा विचार घेऊन काय तें कळवितों ’ असें म्हणून सुधीरनें त्याच रात्रीं नगर सोडलें.

* * * *

तिसऱ्या दिवशीं मीनेच्या हातांत पोस्टमननें एक जाड पार्कीट आणून दिलें. मीनानें थरथरत्या हातानें पत्र फोडून वाचावयास सुरवात केली :—

‘ केवळ स्वज्ञातीय हुषार “ कुमारी ” म्हणून आपणाकडे माझा ओढा होता. आपण कुंकू लावल्यानें माझी फसवणूक झाली. आपल्या ठायीं अनेक बहुमोल गुण आहेत आणि आपल्या कायमच्या सहवासानें माझें आयुष्य सुखांत गेलें असतें—पण ! आपण विधवा आहां ! आपल्या मताप्रमाणें केवळ आपल्याला ‘ मौभाग्याचा कलंक ’ लागला असला तरी आपणास ‘ गतभर्तृका ’ म्हणूनच समाज ओळखणार. आपण माझ्या लिखाणांतील सुधारकी मतांवर विश्वासण्यांत मोठी चूक केली. एखाद्या मासिकांतील लेखकाचीं सर्वच मते संपादकाला मान्य असूं शकत नाहींत. तशींच लेखकाचीं सर्वच मते त्याला स्वतःलाही लागू असणार नाहींत ! अधिक काय लिहूं ? कुंकू लावण्याच्या वरेरकरी तत्त्वानें तुमच्या प्रमाणें माझीहि निराशा केली आहे ! ईश्वर आपणास सुखी ठेवो ! ’

पत्र वाचून मीनाला सुधीरच्या पाखंडी मतांचा अत्यंत तिटकारा आला ! घरांत जाऊन तिनें पलंगावर धाडकन् अंग टाकलें ! सारे जग काळ्याकुट्ट अंधारांत गडप झाल्याचा तिला भास झाला !

* * * *

छाया आणि पडछाया

उन्हाळ्याची रजा संपल्यावर सुधीर कॉलेजांत हजर झाला.

मीनाच्या गैरहजेरीचें कारण सुधीरला विचारल्यास ' आपल्याला कांहींच माहीत नाहीं ' असें तो बेधडक सांगे.

परन्तु हळू हळू खरें ' गौच्य ' बाहेर पडलें !

' फसवणूक ' तर खरीच !- पण कोणी कोणाची केली हा प्रश्न मात्र अजून सुटला नाहीं !

*He must be marginally
the same the same same
the same*

आत्मोन्नति, डिसेंबर १९३३.

३

अनोळखी अध्यक्ष !

एका थोर विभूतीचा स्मृति-दिन साजरा करण्यास भरलेली सभा होती ती.

नियोजित अध्यक्ष एक नामांकित वक्ते असून त्यांना परगावाहून मुद्दाम निमंत्रण करून बोलावण्यांत आले होते.

वक्ते-उपवक्ते आणि इतर प्रतिष्ठित मंडळी इव्हहळू व्यासपीठावर स्थानापन्न झाली, तरी अध्यक्षांचे आगमन होण्याचे चिन्ह दिसेना !

सभेची जाहीर केलेली वेळ टळून जाताच चिटणिसांची धावपळ सुरू झाली !

समागृह अनेक प्रकारच्या श्रोतृवृन्दाने आणि तमासगिरांनी अगदीं फुलून गेले होते.

छाया आणि पडछाया

सभेत गोंधळ माजणार की काय, याबद्दल चिटणीसांना भीति वाटू लागली.

अध्यक्षांची व चिटणीसांची जानपळान नसल्यामुळे अध्यक्षांच्या परिचयाच्या एका हस्तकास त्यांच्या घुक्कामाच्या ठिकाणी पिटाळण्यात आले.

क्षणोक्षणी लोकांची अधीरता वाढत होता.

आणि शिट्यांचे ध्वनि, प्रतिध्वनि उमटत होते !

चिटणीसांनी टेबलावरची सिंगची घंटा 'कर्ररऽऽ' आवाजात खण-खणविली व श्रोतृसमुदायाला उद्देशून म्हटले,

“कृपा करून थोडा वेळ शान्तता राखा ! आजचे आपले अध्यक्ष महाराष्ट्रात नांवाजलेले बडे साहित्यिक आणि वक्ते असून, त्यांच्या वक्तृत्वाचा अलभ्य लाभ मिळण्यापूर्वी थोडी कळ सोसावी.”

इतक्यांत शुभ्र पटका बांधलेले व पारशी फॅशनचा लांब डगला घातलेले एक पोक्त गृहस्थ घाईघाईने सभागृहात घुसले व थेट व्यासपीठावर जाऊन उभे राहिले.

“आले, आले !” सभागृहात गर्जेना झाली.

“सायलेन्स प्लीज !” चिटणीस ओरडले.

गृहस्थमजकुरांनी गंभीर आवाजात सुरवात केली, “सज्जन हो, गाडी नियमित वेळी स्टेशनवर न आल्यामुळे सभेस हजर होण्यास जो विलंब लागला त्याबद्दल आपणा सर्वांची माफी मागितली पाहिजे. ‘विधवा-पुनर्विवाहा’ सारख्या जिन्हाळ्याच्या विषयावर—”

“भांगेच्या तारेंत आहांत का हो!” एका श्रोत्यानें विचारलें.

“कीं ठाण्याहून निसटून आलांत?” दुसऱ्यानें पृच्छा केली.
क्षणभर सभेंत गोंधळ उडाला !

“सायलेन्स प्लीज !” चिटणीस टेबलावर हात आपटून ओरडले.

“आजचे अध्यक्ष फार बडे पाहुणे आहेत. खांचा कोणत्याही प्रकारें उपमर्द होतां कामा नये !”

इतक्यांत समागृहांत दुसरे एक वृद्ध गृहस्थ चिटणीसांच्या हस्तका-
सह उपस्थित झाले व व्यासपीठावर चढले.

त्यांच्या आगमनानें व्यासपीठावर खळबळ उडाली !

चिटणीसांनीं बोलावयास उभे राहिलेल्या ‘अध्यक्षा’शीं काहीं कान-
गोष्टी करतांच ते मटकन् भांगेच्या मार्गे खुर्चीवर बसले.

“काय झालें हो?” सर्वांनीं एकस्वरांत पृच्छा केली.

सभेंत पुन्हां गडबड सुरू झाली.

“सायलेन्स प्लीज !” चिटणीस आर्तस्वरांत ओरडले. त्यांनीं
आपला चप्पा नीटनेटका नाकावर बसविला व सभेस उद्देशून म्हटलें,

“थोड्याशा गैरसमजाचा प्रकार घडलेला आहे ! आपले नियोजित
विद्वान् अध्यक्ष आतां आले तेच होत ! यापूर्वीं भाषणाला उभे राहिलेल्या
गृहस्थांस दांगेबाल्यानें ‘दाणे आळीं’त याच वेळीं भरलेल्या ‘निषदा-निवाह-

छाया आणि पडछाया

साहाय्यक मंण्डळा 'च्या सभेकडे नेण्याऐवजी चुकून येथे आणून सोडल्या-
मुळे हा घोंटाळा उडाला ! ”

“ भले शाबास—कुठे आहेत ते आगातुक अध्यक्ष ! ” श्रोत्यांनी
ओरड केली.

—तथापि, चिटणिसांचे भाषण संपण्यापूर्वीच शुभ्र फेटेवाल्या लांब
डगल्याच्या एका व्यक्तीने व्यासपीठावरून उडी मारून मागल्या दरवाजाने
हळूच पोबारा केला होता !!

विविधवृत्त, २५ एप्रिल १९३७.

जीवनाधार !

‘Some Silent laws our hearts will make,
Which they shall long obey,

.....

And from the Blessed power that rolls,
About, below, above
We’ll frame the measure of our souls;
They shall be tuned to love!’

Wordsworth

“विभाकर ! विभाकर... !”

एका मायून एक तीन हांका मारून नलिनीं दरवाजाच्या कडीचा ‘खड् खड्’ आवाज केला, तेव्हां कोठें विभाकर जागा झाला. त्यानें अंगाला आळोखे पिळोखे दिले व तो पुनश्च पलंगावर येऊन पडला !

छाया भाणि पडछाया

नलिनी खोलीत आली.

“हैं काय, वाजले किती पाहिलेस का” असें म्हणून नलिनीने ‘टाईमपीस’ आणून विभाकरासमोर धरलें !

“हाचेच्या! नऊच ना? रविवारच्या वेळापत्रकांत नऊ कांहीं विशेष नाहीत !”

विभाकरने पांघरूण अधिकच लपेटून घेतलें.

टेबलावर पुस्तके अस्ताव्यस्त पडलीं होती! अर्धवट लिहिलेली कागदाची चिटोरी इतस्ततः विखुरली होती! नलिनीने पुस्तके नाटनेटकीं ठेवलीं. कागदाचीं चिटोरीं संगतवार लावून त्याला टांचणी लावली. ‘डस्टर’ने टेबलावरची धूळ झाडली. टेबलाचा ‘ड्रावर’ उघडून कागदाचीं चिटोरीं आंत टाकलीं. एका कार्डाकडे लक्ष जातांच तिने तें उचललें.

“इश! अजून ‘मनादय’ला गोष्ट गेली नाही विभाकर?”

“काय करूं मनाला स्वस्थता वाटत नाहीना!” त्यानें संपादणी केली.

“मग संपादकाला झुलत ठेवण्यांत काय अर्थ?”

“लिहीन लिहीन म्हणतांना आठवडा गेला, अजून मन प्रसन्न होत नाही.”

“बरं वाटत नसेल तर औषध घे कांहीं.”

“अस्वास्थ्यावर औषध नाही.” विभाकर खिन्नपणे उद्गारला.

नलिनीला तें पटलें किंवा नाही कुणास कळे परंतु ती निमूटपणे खोलीतील केर काढूं लागली.

“ नलिनी ! ”

“ काय रे ? ”

“ तुला ही नसती उठाठेव कशाला ? ”

“ कोणती ? ”

“ मला खोली साफ करता येते अन् पुस्तकेंहि नीटनेटकीं ठेवतां येतात. ”

“ तें मला समजतं, पण मी हातभार लावला तर कुठं बिघडलं ? ”

“ छे ! तुला विनाकारण त्रास देणं मला आवडत नाही ! ”

“ माझ्या स्वतःच्या आवडीसाठीं मी करतें मग तर झालं ? माझं समाधान तूं हिरावून घेणार का ? ”

“ बरं बुवा ! घेतों शब्द मागं ! ”

“ हं, आतां उठा ” असें म्हणून नलिनीनें विभाकरच्या अंगावरचें पांघरुण खरोखरीच ओढून घेतलें व त्याची घडी करून ठेवून दिली.

विभाकर नाइलाजास्तव उठला. त्यानें तोंड धुतलें. ब्रशानें केस नीटनेटके केले. इतक्यांत नलिनी खोलीत आली. तिच्या हातांत चहाचा कप होता.

“ हें उपकारांचें ओझें सकाळपासून कां म्हणून लादतेस डोक्यावर ? ”

“ उपकार वाटत असतील तर परत नेतें बापडी ! ”

“ बरं आण ”

विभाकरानें कप रिकामा केला.

×

×

×

×

छाया आणि पडछाया

विभाकरचें व नलिनीचें दूरच्या बहिणभावंडांचें नातें होतें. तुफानी दर्यांत सांपडलेलीं दोन लांकडे प्रवाहाबरोबर वहात वहात एकत्र यावीं त त्याप्रमाणें परिस्थितीच्या जीवनप्रवाहांत सांपडूनच नलिनीचें विभाकरशीं संघटण घडून आलें होतें. ऐन तारुण्याच्या उमेदींत पतिसुखाला पारख्या झालेल्या नलिनीला सासरीं व माहेरीं कुणींच जवळचें नव्हतें. तिच्या त्या अनाथावस्थेंत विभाकरच्या वडिलांनीं तिला आपुलकीनें जवळ केलें आणि कन्यावत् मानून 'नर्सिंग'चें शिक्षणहि देण्यास सुरवात केली. मातृ-वात्सल्याला लहानपणापासूनच आंचवल्यामुळें नलिनीच्या प्रेमळ साभिध्यानें विभाकरला मायेचा ओलावा लाधला. परंतु सुखाचे क्षण गोड बान्याच्या झुळुकेप्रमाणें क्षणभरच टिकणारे असतात; त्यांचें अस्तित्व भासूं लागतें न लागतें तोंच दुःखाचे वादळी वारे अंगाला झोंबूं लागतात. बी. ए. च्या परिक्षेचा निकाल लागण्यापूर्वीच विभाकरच्या वडिलांचें प्रेमळ छत्रहि हरपलें !

आयुष्यातील एक आधार नाहीसा झाल्यामुळें विभाकरला नलिनी-विषयी अधिकच जिव्हाळा उत्पन्न झाला ! नलिनीला तरी विभाकरावांचून जगांत कुणाच्या प्रेमाचा पाठिंबा होता ?

एल्. एल्. बी. च्या टर्मस् भरण्यासाठीं विभाकरला मुंबईस येऊन राहावें लागलें आणि 'नर्सिंग'चें शिक्षण पूर्ण होताच नलिनीलाहि मुंबईस एका 'धर्मार्थ' हॉस्पिटलमध्ये जागा मिळाली.

मुंबईस एकत्रच बिन्हाड करावें असा विभाकराचा बेत होता, परंतु जननिन्देकडे दुर्लक्ष करून विभाकरचें अनहित करणें इष्ट नव्हे असें नलिनीला वाटूं लागलें. विभाकरला वार्ड वाटलें परंतु नलिनी शेजारीं राहण्यास राजी आहे एवढ्यांतच त्यानें समाधान मानलें. परंतु तें समाधान

टिकणरें नव्हते. नलिनीच्या नात्याच्या मंडळीचे जहरी शब्द वारंवार त्याच्या कार्नी येऊन त्याचे मनःस्वास्थ्य बिघडवू लागले. कित्येक निष्कर्षी पत्रेहि येत. त्यांतील मजकूर ठराविक ठसाचा असायचा ! तथापि विभाकर तिकडे दुर्लक्ष करी.

तो स्वतंत्रपणे खाणावळीत जेवत असे. इतकेंच नव्हे तर चहा वगैरे करण्याचीहि नलिनीला तसदी देणे त्याच्या जिवावर येई. नलिनीला परिस्थितीची जाणीव नव्हती असे नाही, परंतु अनाथ निराश्रित स्त्रियांकडे पहावयाची समाजाची विषारी दृष्टि अनुभवाने तिच्या चांगलीच परिचयाची झाली होती. शिवाय विभाकरचे अंतःकरण इतके कमकुवत नाही याचा तिला पूर्ण आत्मविश्वास होता; व म्हणूनच जननिन्देकडे कानाडोळा करून विभाकरशी खुल्या दिलाने वागताना तिला समाजाची दिकत वाटत नसे !

× × × ×

“ कोण मंडळी येऊन गेली रे आता ? ”

नलिनीचा तो खोंचक सवाल होता.

“ सांगू का ?—पण नकोच ! कळेल मागाहून ! ”

“ हें रे काय ? माझं औत्सुक्य वाढवून काय मिळतं तुला ? ” असे म्हणून विभाकर बसलेल्या खुर्चीच्या मागे दोन हात टेकून नलिनीने त्याला गदगद हलविले.

“ काय मिळतं सांगू ? तूं रागावलेली पहायला ! ”

“ इश्य ! मग मी नाहीच विचारीत जा ! ”

छाया भाणि पडछाया

नलिनी खरोखरच खोलीबाहेर पडली !

“ बरं सांगतो ये. ”

वळवाच्या पावसाप्रमाणे रागाची सर ओसरली. नलिनी खुर्चावर येऊन बसली.

“ आता तूच सांग पाहू काय तुझा तर्क चालतो तो ! ”

नलिनीने थोडा विचार करून म्हटले.

“ लमाची आहे की काय गडबड ! ”

वरील प्रश्न विचारताना नलिनीची स्वतःचीच गडबड उडाली !

“ अस्सं ! ठाऊक असून वेड पांघरायचं ! ”

“ एकूण योग आहे तर यंदा ” असे म्हणून नलिनी झकंन् खोलीतून बाहेर पडली !

विभाकरला तिचे वर्तन थोडे चमत्कारिक वाटले; पण त्याचे आश्चर्य फार वेळ टिकले नाही.

× × × ×

“ किती वेळ जागाबयाचं आहे अजून विभाकर ? ”

वीणारवाशी स्पर्धा करणारा तो आवाज ऐकून विभाकरने खोलीत जळणाऱ्या ‘मूनलाइट’ दिव्याची ज्योत अधिक प्रज्वलित केली आणि दरवाजा उघडला.

नलिनी आत आली.

“ आमच्यावर एवढा खडा पहारासा ताईसाहेबांचा ? ”

“ प्रकृति बिघडून घ्यायची आहे वाटतं ? ” नलिनीने विचारलें.

“ आमच्या प्रकृतीबद्दल आम्ही जबाबदार आहोत ” विभाकर तोऱ्याने उद्गारला.

“ ओ हो ! केवढी ऐट ! ” असें म्हणून नलिनी तोंडावर पदर धरून हसूं लागली.

“ हा अभ्यास वाटतं ” नलिनीने टेबलावरचें उघडें पुस्तक उचलून भिंवरया उंचावून विचारिलें.

“ अर्थात् ! मी काव्याचा अभ्यासी आहेच ! केशवसुतांची ही कविता ऐक तरी जरा. ”

दिवाकरने पुस्तक हातीं घेऊन वाचण्यास सुरवात केली,

स्वपति चितेवरि उडी सती

संस्मृति विमुखी घेई ती;

दीपशिखेवरि पतंग तो

प्रेमें प्राणाहुति देतो;

मी न करिन का तेंवि तर्धीं

माझे मज लाभेल जर्धीं ?

“ किती गोड कविता आहे नाहीं ! ” नलिनी उद्गारली.

“ अन् अर्थ ? ”

“ त्याहून गोड ! ”

छाया आणि पडछाया

“अरे हो, मी तुला हाक कां मारली आहे ठाऊक?”

“सांगितल्यावाचून कसं समजणार?”

“इश! जिथं तिथं थट्टा!”

“बरं सांग.”

“सोमवारपासून माझी नेमणूक नाशिकला झाली आहे.”

“होय? कोणत्या हॉस्पिटलात?” विभाकरने चिंतातुर स्वरात विचारले.

“नायर फ्री हॉस्पिटल.”

“अन् तूहि बिनतक्रार संमति दिलीस?”

“मग काय करणार?”

विभाकर एकाएकी गंभीर झाला! आयुष्यातील मायेची सावली दूर-वणार म्हणून त्याचे मन अस्वस्थ झाले.

“खण् खण्” आवाजात समोरच्या टॉवरवर बारांचे ठोके पडू लागले. नलिनी उठून खोर्लात गेली.

दिवाकर उठला. त्याने दरवाजा बंद केला आणि अंधरणावर अंग टाकले.

× × × ×

कालाचा ओघ अनिबन्ध वहात होता.

महिन्यांमागून महिने गेले.

जूनची पहिली तारीख उजाडली. वकिलीच्या परिक्षेचा निकाल जाहीर झाला. विभाकर यशस्वी झाला. नलिनीला नाशिकला तारेने ती आनंदाची

बातमी कळविण्यांत आली, परंतु तिजकडून अपेक्षेप्रमाणें अभिनंदनपर पत्र आलें नाहीं ! गेल्या चार महिन्यांत खुशालीच्या चार ओळींपलीकडे नलिनी अधिक लिहित नसे. विभाकरला त्या गोष्टीची टोंचणी लागे; परंतु ' नसेल वेळ मिळत ' अशी मनाची समजूत करून घेऊन तो ते कट्ट विचार झाडून टाकीत असे.

विभाकरची वकिलीची परिक्षा उत्तीर्ण होताच त्याच्या विवाहाचा प्रश्न पुनश्च उपस्थित झाला. त्या बाबतींत नलिनीच्या विचारानें एकादें चांगलेंसे स्थळ निश्चित करावें असें विभाकरनें ठराविलें होतें; तथापि नलिनीच्या आकस्मिक जाण्यामुळे त्याला तें शक्य होईना.

अखेर एक स्थळ निश्चित झालें.

नलिनीला दहा दिवसांची रजा घेऊन येण्याबद्दल निकडीचें पत्र गेलें—परंतु उत्तर आलें नाहीं !

लग्नतिथी आठवड्यावर येऊन ठेपली. एका दूरच्या मावशीनें लग्नानिमित्त विभाकरकडे येऊन राहण्याचें औदार्य दाखविलें; तथापि नलिनी आल्यावांचून सर्व व्यवस्था ठाकठीक होणार नाहीं अशी विभाकरची खात्री होती.

रविवारचा दिवस. दुपारच्या गाडीनें जाऊन नलिनीला आमहानें घेऊन यावें असा विचार करित विभाकर आरामखुर्चीवर पडला होता. नलिनीच्या स्वभावांत तुसडेपणा कधींपासून उत्पन्न झाला तें त्याला समजेना. पूर्वीची आपल्याविषयीची कळकळ जाऊन तिला आपल्याबद्दल जरा-सुद्धा आस्था वाटूं नये याबद्दल त्याला राहून राहून सखेदाश्चर्य वाटे !
इतक्यांत—

आषा आणि पडड्याया

डांकवाल्याने एक पत्र आणून हातीं दिलें.

अक्षर नलिनीचें होतें.

त्यानें उत्सुकतेनें पत्र फोडलें. त्याची बुभुक्षित दृष्टि मजकुरावर फिरूं लागली.

नायर हॉस्पिटल, नाशिक.

२४-X-१९३२

प्रिय विभाकर,

तुला हें पत्र बाचून जेवढे आश्चर्य वाटेल त्याच्या शतपटीनें वाईट वाटेल हें मी जाणून आहे. परंतु अंतःकरण खुलें केल्यावाचून तें हलकें होणार नाही ! विभाकर केवळ तुझ्या एकमेव प्रेमाच्या आधारावर मी आज-वर जिवन्त राहिलें ! या अफाट दुनियेंत तुलाच मी माझा जीवनाधार मानीत होतें आणि म्हणूनच जननिन्देचे विषागी फूटकार आनंदानें सोसून तुझ्या सुखासाठीं जिवापाड धडपड केली ! तथापि पुरुषांना स्त्रियांच्या अंतःकरणाची कल्पना नसते असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें; म्हणूनच मी स्पष्टपणें सांगतें कीं आम्हां स्त्रियांचें अंतःकरण भयंकर स्वार्थी असतें ! एका म्यानांत दोन कट्यारी राहूं शकत नाहीत आणि एका अंतःकरणांत दोन स्त्रिया कोणत्याही नात्यानें समान दर्जांनें राहूं शकणार नाहीत ! त्यांना तेथें सार्वभौमत्वच पाहिजे असतें ! विभाकर मला पूर्णपणें माहीत आहे कीं लभानंतर तूं मला पूर्णपणें विसरशील; आणि जरी विसरला नाहीस तरी ज्या ज्योतिर्भोवतीं माझा आत्मा घिरट्या घालीत होता त्या ज्योतीच्या प्रकाशाला तो आतां कायमचा पारखा होणार ! आकाशांत उडणाऱ्या दोन वावड्यांपैकीं एकीचा धागा दुसरीवर घसला जाऊन ती बेबंदपणें कोठच्या कोठें

वहात जावी, अगदीं तश्शीच माझी स्थिति झाली आहे ! विभाकर. तूं म्हण-
शील किती स्वार्थी नलिनीचें अंतःकरण ! तिला माझे सुख पाहवत नाही !
तरी मी तुला उघड सांगूं शकेन कीं एकट्या नलिनीचेंच अंतःकरण स्वार्थी
नाहीं ?—तर माझ्या सारखीं एका काडीच्या आधारावर जीवन जगविणारीं
सारींच स्त्रीहृदये या स्वार्थानें भरलेली आहेत ! स्त्रियांना त्यांच्या जीवनात
आधाराची आवश्यकता असते ! आणि त्याच जीवनाधारावर त्या वाटेल तीं
सकटें झेलण्यास समर्थ असतात !

विभाकर ! मला माहित होतें कीं माझ्या जीवनातील तुझा गोड सहवास
केवळ सन्ध्यासमयींचा क्षणभंगुर लालिमा आहे; तो अरुणोदयींचा चिर-
प्रकाश नव्हे ! तथापि तें अल्पजीवि साबिध्यसुख दीर्घकाल मिळावें हा
मानवी मनाचा धर्म माझ्याहि हृदयांत जागृत होताच; इतकेंच नव्हे तर
'तुझी वकिलीची परिक्षा एक दोन वर्षे उतरली नाही तर बरे होईल'
हाहि स्वार्थी विचार माझ्या मनांत कित्येकदां डोकावून गेला असेल ! तुझी
परीक्षा उतरतांच तुझ्या लभाचे विचार सुरू झाले. पहिल्या दिवशींच मी
तुला त्यासंबंधी विचारलें व माझी संशयनिवृत्ति होतांच आपला ऋणानुबंध
संपुष्टांत आल्याचें मी कळून चुकलें. ती रात्र अंधरुणावर तळमळण्यांत
गेली. माझे भेसुर भविष्य माझ्या डोळ्यांसमोर धयधय नाचत होतें ! त्याच
रात्रीं मीं ठरविलें कीं कोठें तरी बाहेरगावीं बदली करून घेऊन आपले
स्नेहसंबंध हलक्या हातानें तोडून मोकळें व्हावें !

माझे प्रयत्न कल्पनेबाहेर यशस्वी झाले हें सांगणें नकोच !

विभाकर ! माझ्या पत्रानें तूं निराश होशील; रागावशील व कदाचित्
माझ्या शोधार्थ नाशिकला येण्याचीहि तसदी घेशील ! पण त्यांत तुला यश

छाया आणि पडछाया

येणार नाही! कारण प्रस्तुत पत्र ज्या वेळीं तुझ्या हातीं पडेल त्या वेळीं ही हतभागिनी नलिनी एकाद्या अज्ञात स्थळीं गेलेली असेल! माझे अवशेष आयुष्य मी तुझेच कल्याण चिन्तण्यांत खर्च करीन. माझ्यासारखे निराधार इताश जीव जगांत कितीतरी असतील!

तुझा आवडता केशवसुतांचा कवितासंग्रह तुझी स्मृति म्हणून मी चोरून आणला आहे. त्यातील एक कविता माझ्या दृष्टिसमोरून हलत नाही तीही की—

मज पासोनी

हाय! हिरोनी

नेलें कोणी

म्हणुनि जीव पाखडीतसें

न परि हरपलें तें गवसे !

मला विसरून जा!

तुझी हितचिन्तिका,
दुर्दैवी-नलिनी.

विभाकरच्या हातांतून पत्र गळून पडलें!

त्याला सर्वत्र अंधकार मासूं लागला!

त्यानें खूर्चीवर मागे मान टाकून बोले मिटून घेतले!

दुर्दैवी

सुधाकर, फेब्रुवारी १९३२.

भयंकर भोपळ्या रोग !

मध्य वस्तीतील एका दुमजली इमारतीच्या वरच्या मजल्यावर डॉक्टरांचा छोटेखानी दवाखाना थाटलेला होता.

तीनचार कपाटांच्या कोंडोळ्यांत मध्यमार्गी एक 'टीकवुड'चे पार्टिशन घालून मोठ्या कौशल्याने डॉक्टरांनी आपली 'कंपाउंडिंग रूम' बनविली होती. या तीनचार कपाटांतच डॉक्टरांच्या औषधांचा सारा संग्रह समाविष्ट झालेला दिसत होता.

दवाखान्याच्या दरवाजावर डॉक्टरांचे धंध्याच्या डिग्रीसह नांव व भेटण्याची वेळ दाखविणारी पाटी लटकत होती.

दवाखाना उघडून बंद करणाऱ्या नोकराशिवाय डॉक्टरांच्या दवाखान्यांत बहुधा फारशी कोणाची वर्दळ दिसत नसे. कारण या वेळी

छाया आणि पडछाया

गांवात कोणतीच सांघ सुरू नव्हती, आणि धंद्याच्या दृष्टीने त्यांचे असे भरभराटीचे दिवस जेव्हा येत, तेव्हा त्यांचे इतर 'जुने आणि जाणिते' व्यवसायबंधु फारसे रोगी त्यांच्या हातीं लागूं देत नसत !

पडशाखोकल्याचा एखादा रोगी मधून मधून त्यांच्या समाचाराला जाई, आणि त्या नव्या नवसाच्या ग्राहकाची तपासणीही डॉक्टर अगदीं प्रामाणिकपणानें कसून अर्धा पाऊण तास करीत; तथापि, आपल्या तड्डख बुद्धीचें तेज दाखविण्यास अवसर मिळेल अशी एकही महत्त्वाची केस आजवर त्यांच्या हातीं आली नव्हती ! जगात दैवावांचून नुसती बुद्धिमत्ता कशी कवडीमोल ठरते, त्याचें डॉक्टर हें एक प्रत्यक्ष उदाहरण होतें !

वरील प्रकारचा एखादा रोगी जेव्हा डॉक्टरांकडे येई, तेव्हा त्यांना कपाउंडरची भूमिकाही स्वतःच पत्करावी लागे ! तथापि आपलें दैन्य ग्राहकांच्या नजरेला येऊं नये, म्हणून ते—गैरहजर—कल्पित—कपाउंडरवर कांहींसें स्वगत, परंतु ग्राहकांना ऐकूं जाईल, अशा बेतानें जळफळत औषध तयार करीत !

दवाखाना उघडून वर्ष होत आलें, तरी डॉक्टरांच्या धंद्याची घडी अद्याप नीटशी बसली नव्हती.

नित्याप्रमाणें आजही डॉक्टर टाइम्स चाळीत वेळ घालवीत होते.

इतक्यांत खाली मोटरचें हॉर्न वाजलें व कररे SS असा ब्रेकचा आवाज होऊन मोटर थांबली.

डॉक्टरांनीं क्षणभर टाइम्स बाजूला ठेवला.

बाहेर जाऊन एक वेळ सडकेवर नजर टाकावी असाही एक पोरकट विचार त्यांच्या मनांत आला; परंतु मोटरमधून कोणी रोगी आजवर आपल्या दवाखान्यांत आल्याचें त्यांना आठवत नव्हतें !

त्यांना पुनश्च टाइम्समध्ये डोकें खुपसलें व नव्या काँग्रेस प्रधान-मंडळाचे फोटो ते पाहूं लागले.

‘ खटू खटू ’ होणाऱ्या बुटांचा आवाज दरवाजाजवळ येऊन धक्कतांच डॉक्टरांनी आश्चर्याने वर पाहिलें.

पांढरा शुभ्र काठेवाडी फेटा बांधलेले एक बनिया गृहस्थ डॉक्टरांना अभिवादन करून आंत आले व डॉक्टरांनी पुढें केलेल्या खुर्चीवर बसले.

चांगला धडधाकट दिसत होता तो माणूस !

या गृहस्थाचें आपल्याकडे काय काम असावें, त्याचा डॉक्टरांना अंदाज होईना !

एखाद्या विमा कंपनीचा एजंट किंवा इन्कम्टॅक्स इन्स्पेक्टर तर हा नसेल, असे तर्ककुतर्क लढविण्यांत डॉक्टर किंचित्काल गुंग झाले. तथापि डॉक्टरांना फार वेळ विस्मयांत गटंगळ्या खात रहावें लागलें नाहीं.

“ डॉक्टरसाहेब ” त्यानें सुरवात केली, “ माझी अशी धट्टीकट्टी प्रकृति पाहून माझे आपल्याकडे काय काम असावें, अशी शंका आपल्याला आली असेल, नाहीं ? परंतु माझ्या या शरीराचा डोलारा आंतून कुठल्या तरी दुर्धर रोगानें पोखरला आहे ! पाहिजे तर ‘ भोपळ्या रोग ’ म्हणा

छाया आणि पडछाया

आपण त्याला ! परंतु माझी हकीकत ऐकून आपणही क्षणभर विस्मयांत पडाल. ”

त्याचें तें अस्खलित मराठी ऐकून डॉक्टरांना आश्चर्याचा धक्का बसला !

“ बरं, काय होतंय आपल्याला, सांगा पाहूं. ” डॉक्टरांनी उत्सुकतेने विचारलें.

“ चार चार दिवस भूक लागत नाही. अन्नाचा कणही तोंडांत घालवत नाही. आणि पुढे पांचसहा दिवस पोटांत आंग पडते. भुकेने जीव कासावीस होतो. तासातासाने अन्नावर तुटून पडावे लागते. आज सकाळपासून भुकेची लक्षणं दिसू लागली आहेत. ”

रोग्याची लक्षणें (History) ऐकून डॉक्टर खरोखरच विस्मयचकित झाले. आजवर त्यांनी अशी ‘ केस ’ पाहिली नव्हती, ऐकली नव्हती आणि वाचलीही नव्हती !

इतक्यांत गृहस्थमजकूर गयावया करून म्हणाला, “ डॉक्टर, एकस्क्वूज हं ! (क्षमा करा) आली ती वेळ ! लवकर छेकेन्याला पाठवून समोरच्या हॉटेलातून जे मिळतील ते खाद्यपदार्थ मागवा ! धीर निघत नाही हो मला ! ”

त्याने घाईघाईने शिक्षांत हात घातला व पैशाचें पाकीट काढून एक रुपया डॉक्टरांच्या टेबलावर फेकला.

डॉक्टरांना आश्चर्याचा दुसरा धक्का बसला !

त्यांनी तो रुपया नोकराच्या हवालीं केला व त्याला हॉटेलांत पिटाळला.

गृहस्थमजकूर डॉक्टरांच्या समोरच्या बांकावर आडवा झाला व म्हणाला, “तपासा डॉक्टर, तपासा हो! हा रोग तरी कोणता आहे!”

क्षणाक्षणाला त्याची धडपड वाढत होती!

डॉक्टरांनी स्टेथोस्कोप हाती घेतला व गृहस्थमजकुरांना उलट-सुलट तपासले!

हृदयाचे ठोके, नाडी, सारं व्यवस्थित होतं त्याचं!

डॉक्टरांनी अगदी कसून परीक्षा पाहिली त्याची परंतु रोगाचं निदान करणं त्यांच्या बुद्धीच्या अटकेपार होतं!

“आयार्इगस! डॉक्टर, भुकेनं प्राण कासावीस होत आहेत हो!”

डॉक्टर शून्य दृष्टीनं त्याची तळमळ पाहत होते.

इतक्यांत खाद्याचे जिन्नस आले.

राइस, मटणप्लेट, पॅटिस् सर्व काहीं सामुग्री होती ती!

डॉक्टर प्रिस्क्रिप्शन लिहिण्यासाठी टेबलाजवळ डोकं खाजवीत बसले होते.

—आणि रोगी महाशय खाद्यपदार्थांवर आडवातिडवा हात मारीत होते!

डॉक्टरांनी वेळ निभावून नेण्यासाठी काहीं तरी औषध तयार करून दिले व म्हटले,

झाया आणि पडझाया

“आज हें औषध घेऊन चला; तथापि, उद्या सकाळीं मला आपली प्रकृति पुन्हां पाहावी लागेल. तेव्हां बरोबर आठ वाजतां येऊं सकाल का?”

खाद्याच्या बशा परत करीत गृहस्थ म्हणाले,

“जरूर, जरूर! डॉक्टरसाहेब, माझ्या रोगाचं आपल्याला हसूं येत असेल! परंतु माझा आहे हा असा रोग आहे! आपल्यापुढं बसून निर्लज्जपणें खाद्य पदार्थांवर ताव मारतांना माझ्या मनाला किती यातना होत होत्या!”

“अच्छा, अच्छा, कुच फिकीर नाहीं!” डॉक्टर त्याला थांबवून हंसत उद्गारले.

रोग्याने डॉक्टरांशी हस्तांदोलन केलें व त्यांचा निरोप घेतला.

संध्याकाळीं डॉक्टरांनीं एक तास अगोदर दवाखाना सोडला.

सकाळचा रोगी व त्याचा विलक्षण रोग या दोनच गोष्टी दिवसभर त्यांच्या डोक्यांत थैमान घालीत होत्या!

त्यांनीं लायब्ररींत जाऊन ‘लान्सेट’ या वैद्यकीय मासिकाच्या दोन वर्षांच्या फायली घरीं नेल्या.

पत्नीच्या कुरकुरीकडे कानाडोळा करून डॉक्टरांनीं रात्रभर डॉ. हेन्री टायडीचे ‘सिनाॅप्सिस् ऑफ् मेडिसन’, डॉ. विल्फ्रेड बार्टनचें ‘सिम्प-टम्स डायग्नॉसिस्’, डॉ. सॅम्सनचें ‘नॉर्मल डाएट’ आदिकरून वैद्यकीय

भयंकर भोपळ्या रोग

पुस्तकें उलथींपालथीं केलीं !—परंतु सकाळच्या विलक्षण रोगाचा मागमूस त्यांना कोठेंच सापडला नाही !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं डॉक्टर सर्चित मुद्देनें दवाखान्यांत हजर झाले.

कालचा विलक्षण रोगी आल्यावर त्याची बोळवण कशी करावयाची याचा डॉक्टरांना मोठा पेंच पडला !

इतक्यांत सकाळींच कोणीतरी आणून दिलेलें एक सुंदर निळें सील-बंद पाकीट नोकरानें त्यांच्या हातीं दिलें.

डॉक्टरांनीं अधीरपणें पाकिट फोडलें.

दहादहा रुपयांच्या दोन कोऱ्या करकरीत नोटा व जाड निळ्या नोटपेपरवर मोडक्या तोडक्या मराठीतील गचाळ अक्षरांत लिहिलेलें पुढील मजकुराचें पत्र बाहेर निघालें.

मुंबई, × × एप्रिल, १९३७.

प्रिय डाक्टरसाहेब,

बहुत राम राम,

काल आमचा माणस तुमचे दवाखानामंदी बिमार होऊनशान आला आणि त्येला तुमी पिवाची दवाबी दिली; पण ते ती पिवला नाय. काय के त्येला कायबी बिमारी नाय हाय.

छग्या भाणि पडछाया

आमच्या 'शिणिटोण'च्या 'आफत-इ-प्यारे' फिल्म मंदीं डाकटरचे नेचरल काम करायला कोणीबी एक्टर सकत नाय होता. म्हणून आमचा एक्टर तुमचा दवाखानामंदीं झूटा बिमार होऊनघानी गेला. ते वखत आमी तुमची सामेच्या मकाणमधून ते सीनच्या फिल्म घेतला.

तुमचा रजेबगर तुमाला 'शूट' केला तवा घुस्सा नको कर. तुमच्या फीचा वीस रुपया येच्याबराबर पाठवला हाय, ते घेवा.

आमची फिल्म 'वाडिया थेटर' मंदी लागेल तवा तुमच्या नांवाची कार्डवर पांच पांच माणस तीन बखत छोडेल.

तसदी माफ करघो.

लिवणार

बदामजी पिस्तनजी लिंबुवाला
मेनेजर, 'जयदेवी शिणेटोण.'

विविधवृत्त १६ मे १९३७.

बाहुलीचें लग्न !

“हें रे काय भाऊटल्या ! माझी बाहुली फेंकून कां दिलीस ?”

“ मग ही काय बाहुली ठेवायची जागा वाटतं ? माझ्या पुस्तकाच्या पेटीवर मोठ्या दिमाखानें बसवून ठेवलीस ती आपली दिवटी !”

“ शिव्या कां देतोस रे माझ्या बाळीला ? बघ कसं हिरमुसलं तोंड करून बसली ती !”

कुमुद बाहुलीला पोटाशी घट्ट धरून खरोखरीच रडूं लागली !

किती कोंवळें अंतःकरण ! तशांत स्त्रीहृदय !

भाऊचेही डोळे ओले झाले !

“ बरं औषध लावूं का तुझ्या बाहुलीला ?”

“ हं लाव !”

बठलेलें रोपटें सहानुभूतीच्या जलबिंदूनीं पुनश्च टवटवलें !

छाया भाणि पडछाया

पावसाची सर येऊन गेली ! आतां कोंवळें ऊन पडलें होतें जणू काय ! आळवाच्या पानावर चमकणाऱ्या जलाचे मौक्तिकसुमणी अजूनही गालावर दबा धरून बसले होते !

भाऊनें 'लुट्टपुट्ट'चें औषध लावलें ! बाहुलीची जखम बरी झाली ! कुमुदच्या चिमण्या मातृहृदयाला आनंद झाला !

“भाऊ !”

“काय म्हणतेस आतां कुमुद ?”

“आपल्या बाहुलीचें लज्ज करूं येतोस का ?”

“अग अजून ती लहान आहे !” भाऊनें उडवाउडवी केली !

पुरुषाची जात !

“इश ! केवढी मोठी झाली बघ ! पातळंसुद्धां नेसूं लागली आतां !”

भाऊनें बाहुलीकडे मान वर करून पाहिलें, खरंच ! ती एवढ्यांत पातळं नेसूं लागली होती !

स्त्रीजातीचं बालपण केव्हांच भुर्कण उडून जातं ! व्यवहारी जगा-चाहि असाच अनुभव आहे !

भाऊनें लग्नाला कबुली दिली. चिमणी, फुलपांखरं, व-हाडी जमूं लागली ! मृदूर्त ठरला ! वाजंत्री वाजूं लागली ! गुळ, खोबरे, चणे, कुरमुरे वगैरे साहित्याचे रांजण भरले !

“अन् नवरा ग.कुमुद ?”

कुणी तरी शंका काढली !

“अग खरंच !” कुमुदलां गोष्ट पटली !

सर्व मुलांनीं गिह्ता केला ! कुमुद ओशाळली !

“नवऱ्याचा नाहीं पत्ता अन् लग्न करायला निघाली !” कुणीतरी टोमणा मारला !

‘नवरा कुटून आणावा ?’

सर्वांनाच विचार पडला !

“अग हो—!” एक छोटी मुलगी डोळे विस्फारीत मोठेपणाचा आव आणून उद्गारली. तिच्याकडे सर्वांचें लक्ष वेधलें ! ‘उंदराच्या गळ्यांत घांट कोणी बांधावी ?’ हा प्रश्न विचारणाऱ्या म्हाताऱ्या उंदराकडेहि कुणाचें एवढें लक्ष खिळलें नसेल !

“काय काय, सांग !” सर्व बालसेनेनें एकाच प्रश्नाचा इह्ता केला !

“आपल्या शालीचा ‘ठोकळा’ ठीक आहे !”

सर्वांनीं माना डोलावल्या !

“इश !” कुमुदनें नाक मुरडलें ! कोणत्या मातृहृदयाला आपली कन्या ‘ठोकळ्या’च्या गळ्यांत बांधावीशी वाटेल ?”

“नाहीं तर जा ! आम्ही आपल्या चाललों ! मधू, इन्दू, चन्दू चला रेड सारे !”

कुमुद घाबरली ! ‘बाहुलीचें टरलेलं लग्न कसं मोडवां ?’ तिच्या बालमनाला कोडें पडलें !

तिनें भाऊकडे एक आशेचा कटाक्ष टाकला.

छाया आणि पडछाया

तो देखील त्याच चिंतित चूर होता !

‘बाहुलीचें लग्न मोडतें, आतां याला उपाय काय ?’ सर्व छोट्या मेंदूंत एकच विचार धैमान घालीत होता ! चित्राप्रमाणें सर्व चिमणी फुल-पाखरें एकमेकांकडे ‘लुकलुक’ नजरेनें पाहूं लागलीं !

“ बरं तर ! विचारा शालीला ! ” तिनें सक्तीची खुषी दर्शविली.
अडली गाय—!

शालीनें ताठर अभिमानानें एक वेळ बाहुलीकडे पाहिलें ! कचक-ब्याची बाहुली ती ! नखशिखांत जिवंत सौंदर्य खेळत होतें तिच्या !

शालीनें संमति दिली. बोहल्यासाठीं एक पेटी आणून ठेवण्यांत आली !

अडगळीत पडलेला ठोकळा शोधून काढून बोहल्यावर आणून बसविला !

त्याला नाक, कान, डोळे वर्गरे अवयव मात्र होते !

भाऊ आणि मधूनें अंतरपाट धरला !

कुमुदची मायेची नजर बाहुलीवर खिळली !

‘बाहुली रडत आहे’ असें कुमुदला वाटत होतें !

‘ठोकळा’ हंसत आहे, असें शालीला वाटत होतें !

लमाचीं मङ्गलाष्टकें सुरू झालीं !

‘ठोकळ्या’शीं बाहुलीचें लग्न लागलें !

वाजंभ्यांऐवजीं डव्यांचा गडगडाट झाला.

बाहुलीनें 'हूं किंवा चूं' केलें नाहीं !

निर्जीव भावनारहित बाहुली ती ! 'ठोकळ्या'शीं लग्न लागल्याचें
निला काय सुखदुःख !

आणि सजीव 'बाहुल्या' च्या भावनांना तरा समाजांत काय किंमत आहे ?

भंजुळा आपली 'शिवणकामाची पेटी' शोधित लग्नस्थळीं आली.

तिच्या पेटीवर 'ठोकळा' सपत्नीक ऐटीत विराजमान झाला होता !

चिमणी व-हाडा गंडळी 'पानसुपारी' वाटण्यांत दंग होती !

“इश ! हें रे काय कार्यांनो !”

निनें हातांत छडी घेतली !

“ठोकळ्याचें लग्न !” कुणी तरी धिट्टकल्यानें उत्तर दिलें !

भंजुळेंनें एक वेळ त्या 'ठोकळ्या'कडे व एक वेळ 'बाहुली'कडे
आळांपाळांनें पाहिलें ! कां कुणास ठाऊक ! छडी हातांतून गट्टून पडली !
डोकळ्यांतून 'टप्कन्' दोन अश्रुचिंदु ओघळले !

'बाहुलीचें 'ठोकळ्या'शीं लग्न !'

तिच्या कानांत तेच तेच शब्द घुमूं लागले !

ती तशीच मागल्या पावलीं परतली !!

फोनोवर फिर्याद !

रुसत्याच्या बाजूलाच लांबवर पसरलेली एक भव्य चारमजली चाळ होती ती.

नाना पंथांच्या आणि विविध व्यासंगांच्या लोकांनी जरी ती गजबजलेली दिसे, तरी मध्यम वर्गाच्या कंपूशाहीने वरील मजल्यांची मिरासदारी आपल्याकडेच राखून ठेवली होती.

चाळीत राहणाऱ्या मध्यम वर्गाचे वैभवं तें काय असावयाचें? तथापि कित्येक व्यक्तींना आपले श्रेष्ठत्व दर्शविण्याची जन्मजात खोड असतेच !

आणि आमच्या चाळीतील भगवंतराव व भवानराव या शेजाऱ्यांत हें श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याची जोराची अहमहमिका लागली होती.

भगवंतराव व भवानराव जवळ जवळ सारख्याच वयाचे; शिवाय योगायोग असा की, दोघांनाही सारख्याच वयाचा एक एक मुलगा होता !

- भगवंतरावांनीं एके दिवशीं आपल्या 'छोट्या' साठीं एक हातगाडी (बाबागाडी) खरेदी केली व चार वर्षांच्या छोट्याला त्या गाडीत बसवून भवानरावांच्या दारावरून उभयतां पतिपत्नी ती टकलगाडी टकलीत मोठ्या दिमाखानें निघून गेलीं !

भवानरावाच्या सौभाग्यवतीनें भगवंतरावाचें तें नवें वैभव पाहतांच अंग झटकल्यासारखें केलें व भवानराव घरीं येतांच त्यांस त्या एकूण प्रकाराचा साद्यंत 'रिपोर्ट' दिला !

दुसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं भवानरावनें घरीं येतांना त्यांच्या 'गोट्या' साठीं एक तीन चाकी पायगाडी खरेदी करून ती गोट्यासह आमच्या अडीच फुटांच्या गॅलरीत सोडून दिली ! आणि भगवंतराव व भवानराव यांच्या वैभवाच्या चुरशीमध्ये आमच्या मुलांमाणसांना त्या तीनचाकीचा प्रसाद मिळूं लागला ! एका आठवड्यांत सात मुलांच्या पायांना चेंगरून व चार स्त्रियांचीं पातळें फाडून भवानरावांच्या गोट्यानें आपल्या वैभवाची ध्वजा फडकाविली !

भगवंतराव आपल्याला हार जात नाहीं असें पाहून एके दिवशीं भवानरावनें डबल रीडची एक उंची बाजाची पेटी आणली व दुसऱ्या दिवसापासून आमच्या मजल्यावर 'सारीगम'चा धूमधडाका उडाला !

एक वेळ हा नवा उपद्रव सहनशक्ति कसोटीला लावून आपण सहन करूं शकूं; परंतु भवानरावच्यावर मात करण्यास भगवंतराव कोणतें नवें हत्यार उपसणार याबद्दल आम्ही हवालदील होऊन विचार करूं लागलों ! परंतु आम्हांस फार दिवस विचारांत पडवें लागलें नाहीं. पहिल्या तारखेच्या सायंकाळीं आम्हीं इमूनभागून आपापल्या खोलींत पडलों असतां भगवंतरावाच्या खोलीतून 'सुनो सुनो'चे ध्वनि उमटूं लागले.

छाया आणि पडछाया

भगवंतरावाच्या फोनोवर निर्बंध घालणे कोणालाच शक्य नसल्यामुळे रात्री-बेरात्री 'सुनो सुनो' म्हणून शांता आपटे किंचाळू लागे! रात्रीचे अकरा वाजले तरी 'धर्मवीरां'तील माळीण 'ड्या हो ड्या हो, ड्या हो कुर्णी माझीं, फुलें तार्जी—' म्हणून ओरडत येई अगर 'फुटो हें मस्तक तुटो हें शरीर' या अमंगाची खड्या आवाजांत सुरवात होऊन 'विठ्ठल, विठ्ठल'च्या गजरांत चाळीचें 'पंढरपूर' होऊन जाई!

भवानराव याच वेळीं गोठ्याला पेटीवर बसवून फोनोवर विजय मिळविण्याच्या इरेस पेटून पेटीचे सर्व सूर सुरू करित आणि या वैभवाच्या कोंडमाऱ्यांत आम्हां शेजाऱ्याच्या झोंपेचें आणि स्वास्थ्याचें पूर्ण खोबरे होई!

अगदीं याच सुमाराला भवानरावचा छोट्या आजारी पडला.

भगवंतरावला आतां फोनोचीं सामना देण्यास शत्रु उरला नाहीं हें पाहून अधिकच चेव आला व त्यांचा फोनो काळ-वेळ न जुमानतां नव्या जोमानें किंचाळू लागला!

भवानराव भगवंतरावांवर मनांतल्या मनांत खूप जळफळत; परंतु त्यांचा फोनो बंद करण्यास काय उपाय योजावा हें त्यांना समजेना! शेजाऱ्यांकडूनही भगवंतरावांना अनेक प्रकारें विनंती करण्यांत आली; परंतु इरेस पेटलेल्या भगवंतरावांनीं तिकडे दुर्लक्ष केलें.

भगवंतरावांचा फोनो सुरू झाला, कीं आजारी गोठ्या ओरडत उठे! भवानराव आतां अगदीं चिरडीला आले!

'फुटो हें मस्तक तुटो हें शरीर' फोनोतून ध्वनी उमटले. ताबडतोब भवानराव संतापून बाहेर आले व ओरडले :—

“मोडो हें मशीन फुटोत त्या प्लेटी
घेतों ह्यातीं काठी पहा आतां!!”

ताबडतोब फोनो बंद झाला !

दुसऱ्या दिवशीं भवानरावानें मगवंतराव व त्याचा फोनो यांच्यावर-
फिर्याद गुदरली !

सायंकाळच्या एका दैनिकांत या फिर्यादीसंबंधी खालील मजकूर
प्रसिद्ध झाला.

‘फोनोवर फिर्याद’

येथील कोर्टांत एक विचित्र खटला दाखल करण्यांत आला असून
फिर्यादीचे म्हणणें ऐकून मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनीं आरोपी व त्याचा फोनो यांच्या-
वर ‘समन्स’ काढलीं आहेत.

खटल्याची मुनावणी तारीख × × रोजीं असून अनेक दृष्ट्या ह्या
खटल्याला महत्त्व येणार आहे; फिर्यादी यांचें म्हणणें असें आहे कीं,
‘एका बाजूनें सरकार Silence Zone सारख्या उपायांनीं जनतेला
शांतता मिळवून देण्याचे प्रयत्न करीत असतां दुसऱ्या बाजूनें खुद्द मध्य-
वर्तीतच फोनो व रेडिओसारख्या शांतताभंग करणाऱ्या साधनांचा भयंकर
उपद्रव होत आहे ! सदर वाचें आगगाडींतून नेतांना खांचें माणसाप्रमाणेंच
तिकिट काढावें लागत असल्यामुळे प्रस्तुत खटल्यांतील फोनोवरही समन्स
बजावण्याची परवानगी असावी,’ वगैरे.

वरील विचित्र खटल्यानें जिकडे तिकडे भयंकर खळबळ उडाली.

छाया आणि पडछाया

भगवंतरावांनी एका निष्णात कायदेपंडिताची योजना करून खटला लढविण्यास कमर कसली.

अखेर फिर्यादीचा दिवस उजाडला.

कोर्टात हॉटेलचे मालक, पानपट्टीवाले, सडूनवाले आणि इतर नाना तऱ्हेच्या तमासगिरांची झिम्मड उडाली.

भवानराव गोठ्यासह व्र भगवंतराव आपल्या फोनोसह कोर्टात हजर होताच त्यांना पाहण्यासाठी लोकांची खेचाखेची सुरू झाली. अखेर पोलिसांनी अर्ध्या गर्दीला कोर्टाबाहेर हटवीत नेले.

भवानरावच्या वकिलाने थोडक्यांत भवानरावची जबानी घेऊन कोर्टाच्या निदर्शनास असें आणून दिले की, फिर्यादीचा मुलगा आजारी असताही आरोपाने हेतुपुरस्सर रात्री-अपरात्री आपला फोनो वाजवून फिर्यादीचे भयंकर नुकसान केले आहे. शिवाय आरोपीच्या वर्तनाने सार्वजनिक शांततेचाही भंग होत आहे, वगैरे वगैरे.

त्यावर भगवंतरावांच्या वकिलाने असें स्पष्टीकरण केले की, आरोपीला आपल्या मालकीच्या खोलीत वाटेल ते वाद्य वाजविण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. हा अधिकार हिरावून घेणारा कायदा अजून अस्तित्वात आलेला नाही. फिर्यादी व आरोपी यांचे खाजगी संबंध शत्रुत्वाचे आहेत. फिर्यादी याने 'फोनो'सारख्या यंत्रावर फिर्याद करून आपला मेंदू बिघडल्याचे सिद्ध करून दिले आहे. सबब त्यावर विश्वासून आरोपीला शिक्षेला पात्र ठरविणे अन्यायाचे होईल, वगैरे.

फोनोघर फिर्याद !

त्यांचें भाषण संपतांच मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनीं फोनो लावण्याचा हुकूम केला व कोर्टांत संगीत सुरू झालें. अखेर मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनीं दोन्ही बाजू ऐकून खालील निर्णय दिला.

“असा विचित्र खटला मजपुढें प्रथमच येत आहे. वेळीं-अवेळीं फोनो लावणें व विशेषतः आजारी माणसाला उपद्रव देण्याच्या हेतूनें त्याचा उपयोग करणें हें माणुसकीला सोडून आहे. यावर आरोपांचें असें म्हणणें आहे काय कीं इस्पितळांत फोनो ज्या हेतूनें लावतात, त्याच हेतूनें तोही फिर्यादीच्या मुलाच्या कमणुकीसाठीं तो लावीत असे ! परंतु तसें सांगण्यांत आलें नाहीं व आळें असतें, तरी त्यावर मीं विश्वास ठेवला नसता ! सदर गुन्हा कायद्याच्या कक्षेत येत नाहीं ही गोष्ट खरी आहे व म्हणून या विचित्र फिर्यादीचा निकालही विचित्रच दिला पाहिजे.

“आरोपीचा फोनो व सर्व रेकॉर्ड्स् मी फिर्यादीला त्याच्या नुकसान-भरपाईबद्दल नजर करीत आहे !”

भवानराव विजयोन्मादानें भगवंतरावाच्या फोनो व रेकॉर्ड्स् घेऊन घरीं आले !

दुसऱ्या दिवशीं पाहाटे ‘सुनो सुनो’चे स्वर कोठें निघतात म्हणून आम्ही आश्चर्यानें बाहेर आलों !

—ते भवानरावच्या घरांतून निघत होते !!!

निराशेंतील समाधान!

त्याची झरझर चालणारी लेखणी क्षणमात्र धबकली !

त्याने आपल्या पिंजारलेल्या केंसांवरून हात फिरविला.

कथानकातील कल्पना त्याची त्यालाच चमत्कारिक वाटून लागली ! एकाच व्यवसायाची आवड असलेल्या तरुण-तरुणीचे वैवाहिक आयुष्य चितारण्यांत त्याची एवढा वेळ गुंतलेली लेखणी, त्याच्या मुखाचे एकांगी गोड चित्र रंगविताना एकाकी स्तब्ध झाली ! 'एकाच व्यवसायाची माणसें परस्परांच्या कलेंतील गुणावगुणांची चिकित्सा कशावरून करणार नाहीत ?' हा विचार विद्युद्धतेच्या वेगानें त्याच्या डोक्यांत चमकून गेला ! 'आणि अशी चिकित्सा होऊं लागली तर त्या उभयतांत वैमनस्य उत्पन्न होणार नाही का ?' त्याचे विचारचक्र उलट दिशेनें सुरू झालें !

लिहिलेला मजकूर खोडून टाकण्यासाठी त्याने दौर्तीत लेखणी बुडविली.

“ इश ! हे काय लक्षण ? ” तोंडाला पदर लावून ती मिस्तिलपणे हंसू लागली !

त्याने चमकून बर पाहिले ! शुकुटि किंचित् वक्र झाल्या ! त्याने प्रश्नार्थक मुद्रेने तिजकडे दृष्टि रोखली.

“ लेखणी कशात बुडविली, आहे का भान ? ” तिने हंसत टोमणा मारला.

“ कशात ? ”

त्याला आपल्या भ्रमिष्टपणाचे हंसू आले ! चहात लेखणी बुडविल्यामुळे चहाला निळसर हिरवा रंग प्राप्त झाला होता !

“ सांगून तरी ठेवावयाचा कप ? ” त्याने आपली बाजू सावरण्याचा प्रयत्न केला !

“ आपणच बजावलं होतं ना, कीं लिहीत असतां मध्येच काहीं बोलायचं नाहीं म्हणून ? ”

त्याला ती गोष्ट पटली. तिच्या पाणीदार नेत्रांकडे त्याची दृष्टि खिळून राहिली ! त्यात मूर्तिमंत प्रेमळपणा भरलेला दिसून येत होता ! तिचे लावण्य म्हणजे जिवंत काव्य होते ! परंतु त्याने लिहिलेल्या गोष्टी व कविता यांचे कोडकौतुक करण्याइतकी ती सुशिक्षित नव्हती ! लेखनकला आकलन करण्याइतका तिच्या बुद्धीचा विकास झालेला नव्हता ! आणि म्हणूनच त्या बाबतीत तो उदासीन असे !

छाया आणि पडछाया

तिने पुढे येऊन चहाचा कप उचलला. झटकन् माजघरात जाऊन दुसरा कप आणून टेबलावर ठेविला. तो तिच्या हालचालीकडे कुतूहल-प्रेरित नजरेने पाहात होता. त्याच्या विषयी ती दाखवीत असलेला आदर पाहून त्याच्या अंतःकरणात गोड, अननुभूत ऊर्मि उठत होत्या !

—पण त्याला तिच्याविषयी प्रेम वाटत नव्हते !

त्याने इतस्ततः पसरलेले लिखाणाचे कागद एकत्र केले. एक एक कागद पुनश्च वाचला आणि ते चट्सारे फाडून खिडकीवाटे भिरकावून दिले !

ती शून्य दृष्टीने त्याच्या या कृतीकडे पाहात होती. तिचा चेहरा कोमेजला ! डोळे आंसवांनी गप्कन् भरून आले !

“राग आला वाटतं ?” तिने कांहींसे भीतभीत विचारलें.

“त्याचें अंतःकरण सद्गदित झालें !”

“कां म्हणून ? राग येण्याचं कारण ?” त्याने तिचें संशयनिरसन करण्याच्या उद्देशानें विचारलें.

“मग सारे कागद फाडून टाकले ते ?” तिने शंका व्यक्त केली.

तो किंचित् हंसला ! त्याचें कारण तिला समजावून सांगून थोडेंच कळणार होतें ?

“मग त्यावर हें औषध वाटतं ?” असें म्हणून त्यानें चहाचा कप तोंडाला लाविला.

तिचा चेहरा पुनश्च उमलला ! पावसाची सर ओसरल्यावर सूर्याचीं सोनेरी किरणें फांकावीं असा भास झाला !

* * * *

तो नुकताच ऑफिसमधून घरीं आला होता. हात पाय धुवून तिनें आणून दिलेला चहाचा कप त्यानें रिकामा केला.

“ आपल्या नांवावर एक मासिकाचा अंक आला आहे.”

ती लगबगीनें आत गेली. कपाटांत जपून ठेवलेला अंक तिनें त्याच्या हातीं दिला.

लेखकाच्या अधीरतेनें त्यानें बस्वे ‘रॅपर’ फाडलें !

त्याचें कथानक ठळक स्थळीं चमकत होतें.

ती कौतुकानें त्याच्याकडे पाहात टेवलालगत उभी होती.

आपल्या कथानकाचें पान उघडून त्यानें तिच्या हातीं अंक वाचावयास दिला. त्याची इच्छा म्हणून ती उल्हसित मुद्रेनें चटईवर बसून कथानक वाचूं लागली.

“ इथं खुर्चीवर बस ना ! ”

“ इशश ! कुणी पाहिलं तर ? ”

तिची शाळीनता प्रगट झाली ! परंतु त्याला किनाइनचा ‘डोस’ पोटांत गेल्याचा भास झाला !

तिनें इकूहकू कथानक संपविलें; परंतु त्यापासून तिला सात्त्विक आनंद झाला नाही ! त्याचें नांव मात्र तिनें दोनतीन वेळां वाचलें !

छाया आणि पडछाया

तो तिच्याकडे आशाळभूत नजरेने पाहात होता ! आपले कथानक वाचून तिला सानंदाभिमान वाटेल ही त्याची अपेक्षा फोल ठरली ! त्याच्या नित्याच्या कट्टु अनुभवाप्रमाणे आजही तिने कोणतेच मत प्रगट केले नाही !

तिने त्याच्या हातात अक आपून दिला.

“संबंध रात्र जागून लिहिली ती हीच गोष्ट ना ?”

“होय.”

“अज्ञाने आजारी पडला तर मासिककर्ते येतील का काळजी घ्यायला ?”

तिच्या प्रश्नात अकृत्रिम जिव्हाळा भरला होता !

त्वाने कलेच्या उपासनेसाठी सारी रात्र जागून काढली होती. मासिककर्त्यासाठी नव्हे हे तिला पटवून देणे त्याच्या शक्तीबाहेरचे होते !

“तू फुलासारखी जपायला तयार असता इतरांच्या सहानुभूतीची आवश्यकता काय ?”

त्याच्या अंतःकरणातील विचारांचा तो पडसाद होता ! त्याच्या दृष्टीत जिवंत समाधान दिसत होते ! आपली पत्नी आपल्या महत्त्वाकांक्षे-प्रमाणे आपल्या कलेचे कोडकौतुक करण्याइतकी सुशिक्षित नाही या गोष्टीची त्याला किंचित् काल गाढ विस्मृति पडली ! त्याची स्निग्ध दृष्टि तिच्या पवित्र तेजस्वी नजरेशी समरस झाली !

“कधी कधी निराशेतही समाधान मिळू शकतं तर !” तो स्वतःशी पुटपुटला !

विविधवृत्त, २३ ऑगस्ट १९३१.

९

राजाभाऊंचा राजिनामा !

हेडक्लाकं राजाभाऊंनी ऑफिसांत पाऊल ठेवतांच महादू पट्टेवाल्यानें आपल्या मोडक्या खुर्चीवरून उठण्याचा आविर्भाव केला व उजवा हात अर्धवट वर उचलून रामभाऊंना ' रामराम ' करण्याचा आपला प्रामाणिक हेतु दर्शविला.

रामभाऊंच्या हातांतील ' पेपरा 'कडे लक्ष जातांच महादूनें स्वतःशींच किंचित् स्मित केलें व डाव्या हाताच्या खुर्चीवर आंकडेमोड करीत बसलेल्या नाडकण्याला डोळ्यानें खूण केली.

राजाभाऊंच्या हातांतील वृत्तपत्रानें क्षणभर ऑफिसच्या चिमण्या जगांत खळबळ उडवून दिली ! कारण राजाभाऊंच्या वीस वर्षांच्या नोकरींत त्यांनीं विकत घेतलेले तें पहिलेंच मराठी दैनिक होतें.

“ राजाभाऊ तो आतां हेडक्लार्क झाला, तवा ते छापा घेवते; आतां तो रुबाव वधारला कीं नाय ! ” वनातवाल्यानें नाकांत तपकिरीची

छाया आणि पडछाया

चिमूट कोंबली व डबी नाडकर्णीपुढे करीत डोळे मिचकावीत हलक्या आवाजात म्हटलें.

“बट्ट व्हाई शुद्ध वुई पास सच्च रिमार्कस्?” बनातवाल्याच्या समोरच्या खुर्चीवरील अय्यर टाइपिस्टने नापसंतीदर्शक उद्गार काढले आणि आपल्या टाइपरायटरवर—जणू निषेधप्रदर्शक—तो अधिकच जोरजोराने ‘टप् टप’ बोटें मारूं लागला.

गेल्या दोन महिन्यांत राजाभाऊंत आंतून-बाहेरून क्रान्ति घडून आली होती.

ऑफिसचे जुने हेडक्लार्क सेवानिवृत्त झाले होते व त्यांच्या गादीचे दुसरे वारसदार मूळव्याधीच्या विकाराने इस्पितळांत पडून राहिले होते. अर्थात् राजाभाऊंचे ग्रह एवढे उच्च असल्यावर त्यांच्या आगावर हेडक्लार्कची वखें चढावयास कितीसा वेळ लागणार ?

या दोन महिन्यांत राजाभाऊंनी आपल्या तारुण्याची बदनामी करूं पाहणाऱ्या पिकू घातलेल्या भिशांना कायमची रजा दिली व धोतराएवजीं ते पूर्ण बुटसुटांत वावरूं लागले.

राजाभाऊंनी पत्नीला ‘व्हॅनिटी पर्स’ घेऊन दिली व मुलांचें खिड्डार मार्गे ठेवून उभयतां पतिपत्नी चौपाटी रेकलमेशनवर व महालक्ष्मी बॅटरीवर फिरतांना दिसूं लागलीं.

राजाभाऊ आपल्या उच्चासनावर जाऊन बसले त्यांनीं कोट काढून ठराविक ठिकाणीं अडकविला व हातांतील वृत्तपत्र टेबलाच्या खणांत ठेविलें.

राजाभाऊंनी कागद-पेन्सिल घेतली व टेबलाच्या खणांतील वृत्त-पत्राकडे पाहून काही आडव्या-उभ्या चौकटी मांडल्या.

फाईल शोधण्याच्या निमित्ताने प्रधानने हळूच राजाभाऊंच्या टेबलाशी लगट केली व दृष्टि उंचावून खणांतील वृत्तपत्राकडे पाहण्याचा प्रयत्न केला; परंतु तो सफल होण्यापूर्वीच राजाभाऊंनी खाडकन् खण बंद करून घेतला व प्रधानाकडे एक जळजळीत कटाक्ष टाकून ते पूर्ववत् आपल्या व्यवसायांत गहून गेले.

प्रधान चुरमुरे खात जागेवर येऊन बसतांच बनातवाल्याने मिस्तिकल-पणे विचारलें “काय छक्का राजा हाय काय छापामंदी ? ”

प्रधानने बनातवाल्याला डोळ्याने दाबलें.

साहेबांची ‘बेल’ खणखणतांच महादू लगबगीने आंत गेला व बाहेर येऊन राजाभाऊंच्या ‘पेपरा’चे दर्शन घेण्याच्या पावित्र्यात उभा राहून म्हणाला, “साहेब बोलावत्यात शेट.”

“बरं येतो” असे म्हणून रामभाऊ पुन्हा त्या चौकटीत आंकेडे भरू लागले.

पांच मिनिटे गेली आणि साहेबाची बेल पुन्हा खणखणली.

महादू आंत गेला व विंचू डसल्यासारखा तडफडत बाहेर आला.

“साहेब लय गरम झाल्यात शेट-चला लौकर !” महादू म्हणाला.

“अच्छा, अच्छा ! जाव, येत नाही म्हणावं !” हेडक्लार्क गरजले. महादू हिरपुसल्या चेहऱ्याने जागेवर जाऊन बसला.

छाया आणि पडछाया

नाडकणी आणि मंडळीने भेदरल्या दृष्टीने राजाभाऊकडे नजर टाकली व आपल्या कामात गढून गेल्याचें दाखविलें.

‘करंड’ चेंबरचा दरवाजा वाजला व साहेबांनीं स्वतः डोकें बाहेर काढून म्हटलें, “आय से राजाभाऊ, आय वाँट यू.”

राजाभाऊ चरफडत उठले आणि साहेबाच्या मागोमाग चेंबरमध्ये शिरले. साहेबांनें आपल्याला मिस्टरही न म्हणतां अपमानकारक एकेरी नांवानें हाक मारावी या गोष्टीची त्यांना भयंकर चीड आली.

आंत साहेबाचा आणि राजाभाऊंचा खटका उडाला हांता आणि बाहेर राजाभाऊंच्या चमत्कारिक वर्तनानें आश्चर्यचकित झालेली कारकून मंडळी कान टवकारून जेवढें ऐकतां येईल तेवढ्यावर तर्ककुतर्क रचीत होती.

अखेर संतापलेले राजाभाऊ बाहेर येत कडकडले, “आय डोंट वाँट युवर सर्व्हिस; आय विल् अर्न थर्टी थाउजंड रुपीज तुइदिन एविक” (मला तुमच्या नोकरीची पर्वा नाही—मी एका आठवड्यांत तीस हजार रुपये कमावीन.)

राजाभाऊंनीं राजिनामा खरडला व साहेबांकडे पाठविला.

राजाभाऊंच्या वर्तनानें साहेब सदे झाला. वीस वर्षांच्या आपल्या नोकरीवर पाणी सोडण्यास तयार झालेल्या या माणसाचें डोकें खास ताळ्यावर नसावें अशी साहेबाची खात्री झाली. त्यानें बाहेर येऊन राजाभाऊंची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. परंतु राजाभाऊंनें दाद दिली नाही! हद्दास पेटलेल्या राजाभाऊला राजिनाम्याच्या भयंकर विचारापासून

परानृत्त करण्याची सर्वांनी बरीच खटपट केली ! परंतु एक आठवड्यांत तीस हजार रुपये सहज कमावण्याम निघालेले राजाभाऊ आपला निश्चय सोडण्यास तयार होईनात !

आणि सर्वांना आश्चर्यचकित करून खरोखरीच राजाभाऊ नोकरी सोडून ऑफिसबाहेर पडले !

दुसऱ्या दिवशीं राजाभाऊंनी आपल्या विन्हाडाशेजारीं एक जादा खोली भाड्याने घेतली व दरवाजे लावून ते आपल्या नव्या व्यवसायांत दंग झाले.

राजाभाऊंनी आपल्या एकशें सत्तर रुपये पगाराच्या नोकरीवर लाख मारल्याची विलक्षण बातमी हळूहळू त्यांच्या मित्र आणि आसेष्टमंडळींत वाऱ्यासारखी पसरली. आणि जो-तो त्यांच्या समाचारास येऊं लागला.

राजाभाऊंनी या नव्या संकटाला तोंड देण्यासाठीं आपल्या स्पेशल रूमच्या बाहेर खालील पाटी लटकाविली :—

‘मेहेरबानी करून कोणी त्रास देऊं नये. भेटण्याची सक्त मनाई आहे. दुसऱ्याच्या बाबतींत टक्काटक्क करणें हा गुन्हा आहे.’

वरील प्रकारानें राजाभाऊंचें वेड बळावल्याची त्यांच्या पत्नीचीही खात्री झाली व तिनें आपल्या माहेरीं तार करून बंधुराजांना तातडीनें बोलाविलें.

आठवड्यानंतरची गोष्ट.

राजाभाऊंच्या वेडाचा विचार करण्यासाठीं त्यांचे शालक व इतर मित्रमंडळीची बैठक बसली होती. रात्रीचा अकराचा सुमार होता. इत-

छाया भाणि पडछाया

क्यांत राजाभाऊंच्या स्पेशल खोलीचा दरवाजा खाडकन् उघडला गेला व राजाभाऊ धांवतच बाहेर येऊन आपल्या झोंपलेल्या पत्नीला जागे करीत ओरडले “ सुटलें, सुटलें, सुटलें !! ”

त्यांची पत्नी किंचाळत उठली !

हळूहळू सर्व मंडळी जमा झाली व राजाभाऊंना त्यांच्या स्पेशल रूममध्ये कोंडून ठेवण्यांत आलें !

दुसऱ्या दिवसापासून राजाभाऊंचें वेड उतरलेलें आढळून आलें. त्यांनीं एक जाडजूड पाकिट एक रुपयाच्या मनिऑर्डेरीसह कोठें तरी गुप्तपण पाठविलें.

आतां ते मंडळींत बसूं उठूं लागले. आपण या आठवड्यांत एक धंदा केला असून लकवरच आपल्याला तीस हजार रुपयांचा चेक येणार आहे असें ते प्रत्येकाला सांगत असत.

हळूहळू पंधरावडा लोटून गेला.

आज पोस्टमन् त्यांच्या दाराशीं थांबतांच राजाभाऊ जेवतांना अर्धवट पान सोडून बाहेर आले.

पोस्टमननें टाकलेलें आपल्या नांवाचें पाकिट त्यांनीं अधाशीपणानें फोडलें. आंत चेकच्या ऐवजीं लहानसें पत्रक असलेलें पाहून राजाभाऊंनीं निराशेनें पत्रातील मजकुरावर दृष्टि फिरविली व रागानें पत्र भिरकावून

देऊन ते इक्षिचेअरवर आडवे झाले ! राजाभाऊंच्या पत्नीने सचित मुद्रेने पत्र उचवून ते भरभर वाचून काढले. पत्रांत खालील मजकूर होता:—

“ ३०,००० रुपयांच्या चढाओढीचा निकाल ! सोबत पाठविलेल्या चढाओढीत पुन्हां भाग घ्या !

कृतानेक सा. न. वि. वि.

आपण पाठविलेले कोड्याचे उत्तर आमच्या सीलबंद उत्तराशी न जुळल्यामुळे आपल्याला निराश व्हावे लागणार याबद्दल आम्ही दिलगीर आहो.

चालू चढाओढीत ज्यांनी भाग घेतला व ज्यांची उत्तरे साधारण बरोबर आहेत, त्यांना बक्षिसांच्या कमी केलेल्या रकमेनुसार एक रुपया चार आपण्यांची मनिऑर्डर करण्यात आली असून त्याप्रमाणे ही सवलत आपल्याला मिळाली आहे. तरी एक रुपया चार आपण्यांचा स्वीकार करावा, कळवे.

अजितसिंह धर्मसिंह

रॉयल ब्युरो काँपिटिशनस, दिल्ली. ”

राजाभाऊंना न सुटलेले कोडे त्यांच्या पत्नीला मात्र ताबडतोब सुटले !!

मावळती तारा!

'Facts are stranger than Fiction!'

‘स्वातन्त्र्य जिथें

शान्ति तिथें

प्रेम इमानी !

तेथें चल राणी !’

माधव ज्यूलियनांच्या कवितेचे वरील चरण गुणगुणत गुणानाथनें ताराच्या दिवाणखान्यांत प्रवेश केला.

यशोदाबाई—ताराची आई—आणि ताराचा भाऊ विमाकर शेजाऱ्याच्या एक दोन स्नेह्यांसह ‘केरम’ माडून बसलीं होतीं. गुणानाथनें प्रवेश करतांच त्याला जवळच्याच खुर्चीवर उत्थापन देण्यांत आलें.

माचळती तारा !

“कस काय कविराज, आज कोणतं काव्य प्रसवलं आहे ?” विभाकरने थट्टेच्या स्वरांत गुणानाथला प्रश्नाळले.

“कवि म्हणजे ठराविक मुदतींत जन्म देणारी हिंदुसमाजातील माता नव्हे !” गुणानाथने टोमणा मारला !

“होय खरंच ! दीड वर्षांचा अन् दोन वर्षांचा ‘पाळणा’ त्यांना लागत नाही ! स्फूर्तिदेवता आज्ञापील तेव्हांच कवि काव्याला जन्म देत असतात !” तारेने प्रासंगिक विनोद केला.

“पोरांच्या जातीला हा विनोद शोभत नाही !” यशोदाबाई रागांत उद्गारल्या ! त्यांच्या रागाचा पारा चढण्याचें कारण त्यांनी ‘क्वीन’ वर धरलेला नेम चुकून त्यामुळे विरुद्ध पक्षाच्या दोन सोंगट्या आपोआप आंत जाऊन पडल्या हें होय !

“स्पष्टवक्तेपणा हा गुन्हा असेल तर ताराच्या हातून गुन्हा घडला खरा !” गुणानाथ गंभीर स्वरांत म्हणाला ! आपली रागीट मुद्रा झाकली जावी म्हणून त्याने जवळच्या टेबलावरचें एक पुस्तक घेऊन तोंडापुढें धरलें.

खेळ संपला. शेजारची मंडळी निघून गेली. यशोदाबाईंनी बिछान्यावर अंग टाकलें.

“ऐकलं का गुणानाथ, आमच्या कुसाताईंच्या विमलचं लम जुळतंयुं”

“कुठंशीं बुवा ? कोणतं स्थळ हेरलंय ?” जगात प्रत्यहीं घडणारी एक क्षुल्लक गोष्ट घडणार, अशाच बेफिकीरपणें गुणानाथने विचारलें.

छाया आणि पडछाया

“ त्या कामतांच्या चाळींतील देशपांडे. मुलगा जरा डोळ्यानें अधु आहे अन् नोकरीही कुठें छापखान्यांत लहानशी आहे म्हणे ! पण स्थळ बरं आहे हो ! ”

“ छे ! छे ! थोडी घाई करताहेत तुमच्या कुमाताई ! एकूण तें स्थळ अगर्दीच टाकाऊ आहे माझ्या मते ! ” गुणानाथानें सहजोद्गार काढले !

“ हो वाईट कशानें ? मीसुद्धां असाच एकादा गरीबसा मुलगा पाहून आमच्या ताराला पुढच्या वर्षीं उजवून टाकणार आहें ! ”

यशोदाबाईंनीं डोक्यावरचें ओंघें उतरून टाकण्यापूर्वींची प्रस्तावना केली !

गुणानाथच्या हातांतील पुस्तक नेमकें ताराच्या मांडीवर पडलें ! दोघांची दृष्टिभेट झाली ! ताराचे डोळे डबडबले होते ! तिनें अस्ताव्यस्त झालेलें पुस्तक मिटून गुणानाथाच्या हातांत दिलें ! तिनें लुगड्याची घडी डोकीवरून गुरफटून घेतली आणि उर्शांत डोकें खुपसून ती मूक रदन करूं लागली !

तारा रडत आहे ही गोष्ट गुणानाथला माहीत होती, ती कां रडत आहे याचीहि कठोर जाणीव त्याला होती ! परंतु ती कां रडत आहे हा प्रश्न उघडपणें त्याला विचारतां येणें शक्य नव्हतें !

“ म्हणजे, ताराचें शिक्षण बंद करणार का ? ” आशेचा शेवटचा धागा घट्ट करण्याचऱ्हा त्यानें प्रयत्न केला !

“ मग किती दिवस शिकवणार आतां ? ” यशोदाबाई उद्गारल्या.

“मी म्हणतो—” गुणानाथ अडखळला ! ‘तुला म्हणण्याचा अधिकार काय ?’ हा प्रश्न त्याला कोणीतरी अदृश्य व्यक्ति आंतून बाहेरून विचारीत होती ! “मी म्हणतो तारानें एवढें हें मॅट्रिकचें वर्ष पुरें केलें तर नाही का चालणार ?” त्यानें कसें तरी वाक्य पुरें केलें !

“खर्च क्षेपत नाही आतां ! अजून सहा पोरी मार्गे आहेत ! विभाकरचा पगार तो काय ?” यशोदाबाई विभाकरकडे पाहून म्हणाल्या. आपल्या म्हणण्याला विभाकरचा दुजोरा मिळेल अशी त्यांना आशा होती.

“म्हणून ताराला जन्मभर माझ्या नावानें रडावयास लावणार आहेस वाटतं ?” माफीचा साक्षीदार उलटला !

“नशाबांत असेल तसंच व्हायचं ! दारूबाज तरुण देखील निर्व्यसनी होतात लहानंतर !” यशोदाबाईंनीं जगातील दहावें आश्चर्य कथन केलें !

“जगाच्या कल्याणासाठींच तुमच्यासारख्या लोकोत्तर विभूति जन्मास येत असाव्या ! ‘मुके आंधळे पांगळे आणि थोटे ! अशा वर्दळांना करा साध्न मोठें !’ परंतु त्यासाठीं स्वतःच्या सुकुमार कन्यकांचे बळी का म्हणून ?” गुणानाथच्या तोंडून उद्गार बाहेर पडले !

“होय ! त्या सर्वांचे संसार धाटण्यासाठींच आमच्या आईनें हिंदु समाजांत जन्म घेतला असावा असें दिसते !” विभाकरनें गुणानाथला दुजोरा दिला !

“त्याचें कारण उघड आहे ! मुलींना भावना नाही; त्यांना आवड-निवड नाही, त्यांना त्यांत बरेंवाईट मत देण्याचा अधिकार नाही; ही

छाया आणि पडछाया

पूर्वापार कल्पना आमच्या वडील मंडळीच्या अंतःकरणातून अजून नाहींशी झाली नाहीं ! आणि त्या सैतानी जुलमी रूढीला पायाखालीं तुडविण्याइतकें नैतिक धैर्य अजून आमच्या सुशिक्षित कुमारीकांच्याहि अंगीं आलेलें नाहीं !” गुणानाथच्या तोंडून संतापाच्या भरांत शब्द बाहेर आले !

“ सणSS ”

काळाच्या इमानी सेवकानें ‘अलार्म’ द्वारें सन्ताप व्यक्त केला !

“ नवाचा ‘अलार्म’ लावणारा प्राणी कोण बुवा ?” विभाकरनें बळ्याळाकडे पहात विषयांतर केलें !

गुणानाथ बाहेर पडण्याच्या उद्देशानें उठला. त्यानें तारेकडे नजर टाकली. लुगट्याची दुलई डोळ्यांवरून किंचित् दुरावून, ती भरल्या डोळ्यांनीं त्याच्याकडे पहात होती ! जणूं काय पुढें उमें राहिलेल्या संकटांतून मुक्त करण्यास तो एकटाच समर्थ होता !

गुणानाथचें अंतःकरण भरून आलें !

“ निष्पाप सुंदर फुलें जन्मतांच कोमेजून गेलेलीं बरीं ! प्रेताना शृंगारसाज चढविण्यासाठीं ईश्वरानें त्यांचें आयुष्य कां वाढवावें बरें ?” तो स्वतःशीं पुटपुटला आणि बाहेर पडला !

* * * *

“ तारे ! तूं काल रात्रीं कां रडत होतीस ?” गुणानाथचा तो प्रश्न होता.

त्याला तारेकडून उत्तर मिळण्याऐवजीं अश्रूंनीं पुनरागमन करून मूक स्वरांत उत्तर दिलें ! तथापि गुणानाथला अव्यक्त उत्तर नको होतें !

“तारे, तूं रात्रीं कां रडत होतीस ?” त्यानें प्रश्नाचा पुनरुच्चार केला.

“मी काय सांगूं ?”

तिनें तोंड फिरविलें ! लुगळ्याच्या पदरानें अश्रूंचे ओहोळ पुसून काढले ! परंतु आंत पेटलेल्या वणव्याचें अस्तित्त्व हुंदके सिद्ध करून देत होतेच ! गुणानाथच्या हळव्या मनाला ती आंच अधिकाधिक जाचक होत होती !

“तारे ! तूं शिक्षणाची कांस सोडतां कामा नये !” त्यानें निर्वाणीचा उपाय सुचविला.

“मी प्रयत्नाची शिकस्त करणार आहे !” तिनें रडत म्हटलें !

“तारे, कुसाताईच्या विमलची गोष्ट फार निराळी आहे ! शिक्षणाच्या अभावीं तिला बरें वाईट यांतील भावनांची भाषा ओळखण्याचें ज्ञान कमी आहे ! तुझी गोष्ट विमलकडून शतपटीनें भिन्न आहे ! तुझ्या बाबतींत निवड फार कसोशीनें झाली पाहिजे !”

“निवड ?”

तारेच्या तोंडून एक हुंदका बाहेर पडला ! आणि तिच्या अश्रूंच्या ओघांत गुणानाथचें पांडित्य पार वाहून गेलें !

“केवळ रडण्यानें काहीं होणार नाही ! तूं एवढें वर्ष पार पाहून मंटिकला तरी बसून घे !” गुणानाथनें तिचें सात्वन केलें.

छाया आणि पडछाया

“पण आईनें फीला पैसे दिले पाहिजेत ना ?”

“त्याबद्दल काळजी नको ! आईला म्हणावें फीच्या पैशाचें माझें मी पाहून घेईन !”

“पण लोक काय म्हणतील ?” गुणानाथच्या म्हणण्याचा आशय ओळखून तारानें शंका व्यक्त केली.

“लोकांशीं तुला काय करावयाचें आहे ? उद्यां जन्मभर रडत बसण्याची पाळी आली तर लोक तुला सोडवावयाला येणार आहेत का ? लोकमताचा बागुलबोवा अशिक्षित लोकांसाठीं आहे !”

“पाहूं काय होते !” तारा विचार करीत म्हणाली.

“बरं घेऊं रजा ?” गुणानाथनें उठण्याचा आविर्भाव आणून विचारलें.

“कां—आतांच तर नऊ होताहेत !” तारेनें घड्याळाकडे पहात म्हटलें.

“मग ? इतर व्यवसाय नाहीत का ?”

“रविवारचे व्यवसाय कसले ? कुणा मित्राकडे जायचें असेल ?”

“होय !”

“कोण हे मित्र ?” संशयाची एक बारीक रेषा तिच्या चेहऱ्यावर उमटली !

“कां, फारशी चौकशी चालविली आहे आज ?”

“सहज—संशय आला म्हणून !” तिनें स्पष्टोक्ति केली.

“ठीक ! हें संशयपिशाच कोठून आलें आज ?”

“तसं नव्हे ! म्हटलं आईच्या बोलण्यानें शिंक्याचं सुटून भोक्याला डसायचं एकादं ! स्वभावच नाही तरी पडला तस !”

“अशा स्वभावाच्या माणसाचा संबंध कायमचा तुटलेला बरा नव्हे का ?”

“पहा ! आलांत ठिकाणावर ! म्हणून काल रात्री मी.....!”

गुणानाथचें कोडे उलगडलें ! तारा कां रडली त्याची अंधुकपणें जरी त्याला जाणीव होती तरी हट्टी स्वभावाच्या तारेच्या तोंडून त्या गोष्टीचा कबुलीजबाब मिळविणें अतिशय कटाण आहे हें त्याला माहीत होतें !

“माझा संबंध सुटणार म्हणून रडलीस तर ?”

“होय !” तिनें अखेर कबुलीजबाब दिला !

* * * *

“पुन्हां एकदां तें गीत बोला बरं !”

ताराची ती आर्जववजा विनंति गुणानाथला मोडवेना !

रात्रीचा दहाचा सुमार होता. विभाकर आईला घेऊन कीर्तनसमाप्तीला गेला होता. मामेभाऊ या नात्यानें गुणानाथनें ताराला सोबत करणें—वा करूं देणें—यशोदाबाईच्या मनाला गैर वाटलें नाहीं.

तारा अंधरुणावर लोळत पडली होती. गुणानाथ ‘मूनलाईट’ दिव्याच्या प्रकाशांत गडकऱ्यांची ‘वाग्वैजयन्ति’ घेऊन बसला होता. तो आपलें एक एक आवडतें गीत तारेला ऐकवीत होता. गडकऱ्यांच्या उत्कृष्ट कवितांपैकी ‘पांखरास—’ हें हृदयस्पर्शी गीत म्हणून पुरें होताच तारानें वरील विनंति केली.

छाया आणि पडछाया

गुणानाथ निवडक चरण गाऊं लागला.

“पंख उभारुनि जरा । भरारा । जा जा उडुनी जा पांखरा

मिकट तरूच्या शाखेवरतीं बसूं नको खगवरा ॥ पंख ॥

एक एक हा सूर हालवी हृदयाला थरथरा !

हिरधीं पानें निळया नभाचा वर डोळारा खरा !

चिर सहवासासाठीं परि मी पसरतांच मम करा

उडुनी जाशिल भुरदिशि गगनीं खालीं टाकुनि धरा !

मिळतां लघुसुख अधिक सुखास्तत्र जीव सदा हावरा !

तीव्र निराशा होतां होइल फार किंरे घाबरा !

पेकुं न येतां सूर भासमय चिरतिल मग अंतरा !

सहवासानें प्रेम जडाय़ा पूर्व्विच पळ कर त्वरा,

हेंच मागणें हात जोडुनी आनंदी पांखरा !”

त्या शांत वेळीं गुणानाथचा आवाज फार खुलला होता ! गाणें पुरें होताच त्यानें विषण्ण मनानें टेबलावर डोकें टेकलें ! क्षणभर खोलीत भीषण शांतता पसरली !

“ किती हृदयस्पर्शी गीत आहे हें !” तारेनें रुद्ध स्वरांत म्हटलें.

“ हं !”

“ एक चरण सोडलात मधला !”

“ कोणता बरं ?”

“क्षण परिचय हा भशा स्थितीहून फारच बरवा खरा,
अपूर्व ऐकुनि हर्ष जाहला तोच लाभ मज बरा !”

“मुद्दामच सोडलं तें !”

“कां बरं ?”

‘कां बरं,’ चें उत्तर मिळविण्यापूर्वीच दरवाजा उघडला गेला व
विभाकर आईसह आत आला.

“फार उशीर रखडावं लागलं का. गुणनाथ ?” यशोदाबाईंनीं
पृच्छा केली.

“छे ! छे ! आतांच अकरा वाजताहेत कुठें !”

“ताराच्या गप्पा सुरू झाल्या कीं वेळाची काय किंमत ?” विभाकर
हंसत म्हणाला. “खरं आहे तें !” असें म्हणून गुणनाथ बाहेर पडला.

* * * *

“तीळ घ्या गूळ घ्या गोड बोला” तारानें आपला तिळगुळानें भर-
लेला पसा गुणानाथपुढें करून म्हटलें.

“सङ्क्रांत हालव्याचा घेऊन येईं प्याला ?

कळोळ करुपनांचा दे क्षोभ भावनेला !

दुःखी चिरस्मृतींनीं शङ्कून भावि काळा

व्याकूल जीव होईं लौपे क्षणीं तजेला !*

* यशवंत.

छाया आणि पडछाया

तारेने पुढे केलेला 'तिळगुळ' न स्वीकारतां दोन हात जोडून गुणानाथने वरील चरण आर्त स्वरांत म्हटले !

ताराने खादीचे पांढरे शुभ्र पातळ परिधान केले होते. तिच्या हातांत मोत्यांशीं स्पर्धा करणारे पांढरे शुभ्र तिळगुळाचे दाणे होते व त्यांत मधून मधून केशरी दाणे चमचमत होते; यामुळे तिच्या मूळच्या सौंदर्यांत भर पडली होती !

“मग स्वीकारूच का हा तुझा तिळगुळ ?” गुणानाथच्या प्रश्नांत कारुण्य भरले होते.

“इश ! हा काय विलक्षण प्रश्न बाई !” तिने मानेला एक हिसका देऊन म्हटले.

“कारण—कारण भेसूर भवितव्यतेचीं काल्पनिक चित्रे या गोड प्रसंगावर सावली पाडीत आहेत असे मला वाटते ! तारे ! आपल्या सह-वासांतील प्रत्येक गोड क्षण, आपली भवितव्यनौका दुर्दैवाने उलटल्यास मला विषापेक्षां कट्ट भासणार; इतकेच नव्हे तर त्या वंचनेमुळे माझे सारे आयुष्य करपून जाणार आहे ! एवढ्याचसाठी मी तुझ्या स्नेहसंबंधाचे धागे शक्य तो हलक्या हाताने सोडवून मोकळा होत आहे—नव्हे तसा प्रयत्न करीत आहे ! अशा वेळीं तू ते धागे अधिकाधिक गुंतागुंतीचे करतांना पाहून माझे हृदय शतशः विदीर्ण होत आहे ! तारे ! तू सुशिक्षित आहेस; अन् म्हणूनच माझे सारे पांडित्य मी तुझ्यापुढे आजवर खर्च केले ! दिव्याचा प्रकाश त्याच्या तळालगतच्या प्राण्यांना दुष्प्राप्य असतो ! त्याप्रमाणे तुझा माझा नात्याचा निकट संबंधच आपल्या उभयतांच्या

आयुष्यामध्ये काटेरी कुंपण घालण्यास कागणीभूत झाला आहे ! मी अधिक काय बोलू ? भाषेचे बोल अव्यक्त हृदयाच्या बोलांपुढे कवडीमोलाचे आहेत ! तारे ! तुझ्या स्नेहसंबंधाचा एक एक धागा अलग करताना माझ्या आयुष्याचे मी एक एक वर्ष कमी करीत आहे ! तारे ! माझा जन्म काहीं तरी विशिष्ट कार्य करण्यासाठी झाला आहे अशी माझी प्रामाणिक समजूत आहे ; व तें कार्य पार पडेपर्यंत मला जीव मुठीत धरून जगणें प्राप्त आहे ! तथापि तुझा विवाहसंबंध एकाद्या मर्कटाशी जडूं नये ही अनधिकारी इच्छेची टोंचणी मला रात्रंदिवस चैन पडूं देत नाही !”

गुणानाथनें धोतराच्या सोग्यानें आपले अश्रु पुसून काढले ! पुरुषासारखा पुरुष, जगाला पांडित्य पदविणारा महाराष्ट्राचा एक खंदा लेखक आज एका अल्पवयी तरुणीपुढें अश्रुविमोचन करीत होता ! तें दुर्मिळ दृश्य चितारण्यास दुर्दैवानें तेथें एकहि जातिवंत चित्रकार किंवा कवि हजर नव्हता !

केवळ तारेच्या हळव्या मनाला यातना होऊं नयेत म्हणून गुणानाथनें दोन हातांची ओंजळ करून तिळगुळ घेतला आणि मस्तकाला लावून टेबलावर ठेवला !

गुणानाथनें तारेकडे वळून हात जोडले व म्हटलें :—

“सहवासानें प्रेम जडाया पूर्वीच पळ कर स्वरा !

हेंच मागणें हात जोडुनी भानंदी पांखरा ! !”

तारेचें अंतःकरण विरचळलें होतें ! ती तशीच डोळे पुशीत गुणानाथच्या खोलीबाहेर निसटली ! !

×

×

×

×

छाया आणि पडछाया

“ आतां एल्एल्. बी. झालास, आतां लम कधीं करणार गुणानाथ ?” यशोदाबाईंनीं विचारलें. “ एल्एल्. बी. चा डाग लावून घेतला खरा परंतु लमाचा विचार मात्र रद्द केला आहे. ” गुणानाथनें चहाचा शेवटचा घोट घेऊन कप टेबलावर ठेवीत म्हटलें !

वकिलीची परिक्षा दिली तरा वकिली करण्याची त्याची इच्छा समूळ नष्ट झाली होती. गेल्या दोन तीन वर्षांत त्याच्या आयुष्यांत अनेक महत्वाच्या घडामोडी घडून आल्या होत्या.

ताराचें लम अकोल्याच्या एका मध्यम स्थितींतल्या मुलाशीं जुळवून यशोदाबाईंनीं दोन वर्षांपूर्वींच आपल्या डोकीवरिल प्रचंड धोंड दूर केली होती ! लम झाल्यापासून तारा गुणानाथला भेटली नव्हती. ताराच्या लमाची कुणकुण कानीं येताच गुणानाथनें विभाकरचा शेजार सोडून सान्ता-क्रुशला जागा घेतली होती ! इतकेंच नव्हे तर गुणानाथ काहीं सबब पुढें करून ताराच्या लमालाही हजर राहिला नव्हता !

ताराच्या लमानंतर तिचा क्षेम समाचार विभाकर स्वतः होऊन सांगे तेवढ्यावरच गुणानाथ आपली तहान भागवून घेई ! तिच्याविषयीं एक अक्षरही गुणानाथनें विभाकरला विचारलें नव्हतें !

आज दोन वर्षांनंतर प्रथमच गुणानाथनें विभाकरच्या घरीं पाऊल ठेवलें होतें.

पहिल्या बाळंतपणाबरोबरच आजाराला आमंत्रण करून तारा आज प्रत्यक्ष मृत्यूशीं झगडत होती ! कालच तिला अकोल्याहून अत्यवस्थ स्थितींत आणल्याचें विभाकरकडून कळल्यावरून गुणानाथ फत्तराचें अंतःकरण करून तिच्या भेटीसाठीं आला होता !

गुणानाथने ताराच्या खोलीत प्रवेश केला.

केवळ अस्थिपंजर उरलेला ताराचा देह पलंगावर अचेतन पडला होता ! ताराच्या आजाराची पायरी इतक्यावर गेलेली पाहून गुणानाथचें अंतःकरण चरकलें ! गुणानाथला पाहून तारानें एक समाधानाचें हास्य केलें ! गुणानाथला त्यात केवढें तरी नैराश्य भरलेलें दिसलें ! पूर्वीचें डोळ्यांतील मोहक तेज आज पार मावळलें होतें !

“ अरेरे ! काय ही स्थिति ! ” तो अस्पष्ट पुटपुटला.

“ आज तरी आठवण झाली म्हणायची ! ” तारानें कसेबसे शब्द उच्चारले !

“ आठवण ? आठवणींच हृदय रात्रंदिवस जळत असतांही तुला भेटणें अशक्य होतें ! पुरुषासारखा पुरुष असूनहि हिंदूसमाजाच्या रूढी-पिशाच्चाला हटविण्याचें मनोधैर्य मला झालें नाहीं ! सहवासानें फोंफावत गेलेली भावलता रूढीच्या वणव्यांत भस्मसात् होणार ही कठोर जाणीव झाल्यावरहि मी प्रत्यक्ष माझ्या स्वार्थाचें बलिदान देण्यास तयार झालों ! परंतु त्यांत तुझी आहुति आज पडतांना पाहून मात्र हृदय पिंजून निघत आहे ! ”

गुणानाथ स्तब्ध झाला !

“ झालें तें झालें ! आतां मी तर थोड्या दिवसांची सोबतीण आहे ! परंतु तुम्ही मात्र आपल्या बहुमोल आयुष्याचं मातेरं करून घेऊं नये ! हें शेवटचें मागणें मी मागत आहे ! ” ताराला दम लागला, यावरून तिची प्रकृति किती काडीतोल झाली आहे त्याची गुणानाथला कल्पना झाली !

“ तारे ! तुझी इच्छा सफल होणें आतां माझ्या हातांत राहिलेलें नाहीं ! माझ्यासाठीं एक निष्पाप फूल करपून गेलें, या निष्ठुर जाणिवेनें

छाया आणि पडछाया

माझ्या ऐहिक सुखाला कधीच ओहोटी लागली आहे ! तू बरी हो. पुनश्च पतिगृही आनंदानें नांदूं लाग, मग माझ्या आयुष्याचा प्रश्न मी सोडवीन !” गुणानाथनें पोकळ अभिवचन दिलें.

“गुणानाथ ! मी आज आयुष्याच्या निसरड्या कड्यावर उभी आहे हें मला कळतें ! आपल्या हिंदु समाजांत गोरक्षणाची चळवळ चालू आहे; त्यामुळें अनेक गाईचे प्राण खाटकांच्या सुन्यांपासून वांचविले जात आहेत ! परंतु मानवी गाईंना रूढीच्या कसाईखान्यांत टकलताना हिंदु-समाजास दयेचा स्पर्शहि होत नाही ! मानवी दीन गाईंना विनासंमति विनदिकृत जन्माच्या दावणीला बांधताना हिंदुसमाज खाटकांनाहि माना खाली घालावयास लावील ! अशा या समाजांत ‘मानवी गोरक्षणाचें’ कार्य कधीं सुरू होणार ?”

“तारे ! लाखाचे बोल बोललीस ! तशा प्रयत्नांना उत्तेजन मिळण्यासाठीं प्रत्येक तरुणानें स्वसुखावर तिलांजलि दिली पाहिजे. आणि म्हणूनच आजन्म अविवाहित राहून मी त्या कार्याला हातभार लावणार आहे !”

“ईश्वर तुम्हाला यश देवो !” तारा मनःपूर्वक म्हणाली.

गुणानाथला तेथें अधिक वेळ बसवेना ! त्यानें ताराचा शुष्क हात हातीं घेतला व पुनः लवकरच भेटण्याचें वचन देऊन तिचा निरोप घेतला !

त्याच रात्रीं विभाकरनें सांताक्रूझला टेलिफोन करून गुणानाथला कळविलें कीं त्याची जिवलग तारा मावळली !

प्रगति १९३१.

११

नानांची निळी टूंक!

नाना त्या निळ्या टूंकडे किती वेळ तरी न्याहाळून पाहत होते. किती सुंदर आणि नमुनेदार होती ती टूंक! तिच्या त्या गर्द निळ्या रंगात सोनेरी रेषांचे पट्टे अगदी खुलून दिसत होते. नाना तर त्या टूंकवर निहायत खूष झाले! तथापि काहीं तरी विचारावयाचें म्हणून ते दुकानदारास म्हणाले,

“काठील का वर्ष-सहा महिने ही टूंक?”

बोहऱ्यानें उत्तर देण्यापूर्वीं दोन वेळां त्या टूंकची उघडझांप केली व नंतर ती खाडकन् लावून तिच्यावर तो उभा राहिला व दाण्दाण् पाय आपटीत म्हणाला, “पाहून घ्या शेट! आख्खी उमर काठील तुमची.”

बोहऱ्यानें टूंकच्या मजबुतीची सप्रयोग खात्री पटवून देतांच नानांनीं ती टूंक खरेदी करण्याचें ठरविलें तथापि त्या प्रयोगामुळें टूंकच्या पन्थ्यात

झाया आणि पडझाया

कोठें बिघाड झाला असल्यास त्याच नमुन्याची व अगदी त्याच रंगाची दुसरी टूक घ्यावी असे ठरवून ते म्हणाले,

“अगदी याच नमुन्याची दुसरी असेल तर दाखवा ना!”

“दुसरी?” बोहरी हंसत म्हणाला, “अहो, हे सेंपलची दुसरी टूक आखल्या इंडियांत नाय मिळेल!”

नानांनी थोडीफार घासाघास करून तीन रुपयं तेरा आणे बोह-
न्याच्या हातीं ठेवले व विह्वोरिया करून ते घरीं आले.

“काय लमाला जायचा बेत दिसतोय” एक शेजारी परीक्षकाच्या दृष्टीनें टूकेकडे पाहत उद्गारले.

“होय” नानांनीं नाखुर्षानें कबुलीजबाब दिला.

“किती, दोन की अडीच?”

असा सन्ताप आला नानांना त्या बेजबाबदारपणें किंमत करणाऱ्या माणसाचा! चांगली सणसणीत श्रीमुखांत ठेऊन घात्री त्याच्या असेंच वाटलें त्यांना! तथापि शक्य तों राग गिवून थोड्याशा चिडक्या आवाजांत ते म्हणाले,

“असल्या असल पोलादी उंची टूका दोन अन् अडीच रुपयांत मिळत असतील तर आत्तांच देतो तुम्हाला चार टूकांची ऑर्डर!”

यावर गृहस्थमजकुरांनीं सन्मान्य समेटादाखल नुसतें दन्तप्रदर्शन केलें व अधिक चिकित्सां करण्याच्या भानगडींत न पडतां हवूंच आपली खोली गांठली!

नानांची निळी टूंक !

नानांच्या सौभाग्यवतीच्या आतेबहिणीच्या मुलीचें लम नगरला व्हायचें असून नानाना त्या शुभ प्रसंगीं 'सहकुटुंब सहपरिवारें येऊन कार्यसिद्धि करण्यास' अगत्याचें आमंत्रण होतें. तथापि खर्चाचा एकंदर अंदाज ओळखून नानांनीं प्रथम आपल्या पत्नीच्या हट्टाकडे दुर्लक्ष करण्याचें ठरविलें होतें. 'साहेब रजा देत नाही, वर्षअखेर रजा मिळणार नाही.' वगैरे सरकारी व बिनसरकारीही सबबी नानांनीं पत्नीच्या तोंडावर फेंकून पाहिल्या ! तथापि गेल्या बारा वर्षांत नानांनीं एक दिवसाचीही रजा न घेतल्याची त्यांच्या पत्नीनें त्यांना आठवण करून दिली. आणि नाना न आल्यास आपण स्वतः मुलांना काखोडीला मारून निघून जाण्याचा धाक घातला ! अखेर होय नाहीं करतां करतां नानांनीं मोठ्या मिनतवारीनें एक आठवड्याची रजा घेतली व नगरला जायचें निश्चित झालें.

टूंक, बिछायती, कंडे, मुलें आणि पत्नी हा सारा सरंजाम सांभाळून नेतां नेतां नानांच्या नाकीं नऊ आले !

नानांनीं आपल्या आगमनानें मंडपास शोभा आणली.

योग्य वेळीं लम यथासांग पार पडलें.

नानांची रजा संपुष्टांत येतांच त्यांनीं सर्वांचा निरोप घेऊन आपला मुक्काम हलविला.

धोंड स्टेशनवर घुंबईची गाडी गांठण्यासाठीं नाना आपल्या लवाजम्यासह उतरले. नानांच्या हुकमाप्रमाणें इमालांनीं झटपट त्यांचें सामान फलाटावर उतरविलें व पुढील फलाटावर उभ्या असलेल्या घुंबईच्या गाडींत चढविण्यासाठीं बिछायतीला हात घातला.

छाया आणि पडछाया

“अरे, झोच झोच तो टूंक सखारामा, सायबास्नी बोलाव जलदी !”

नानांनीं त्या रेल्वे पोलीसाकडे मारक्या म्हशीच्या नजरेनें रोखून पाहिलें ! जणुंकाय आपल्या आवडत्या टूंकला त्या शिपायाची पापी दृष्टि लागेल अशीच त्यांना मीति वाटली !

“हमाल उठाव सामान !” नानांनीं गोंधळून उभा राहिलेल्या हमालास हुकूम सोडला.

“सबूर, सबूर ! सायब येत्यात !” शिपाईदादा गुरगुरले.

“म्हणजे ? तुझ्या साहेबाचा माझ्या सामनाशी संबंध काय ?”

नानांनीं आश्चर्यानें डोळे विस्फारून रागांत विचारलें.

“तें समजेल मागाहून ! चोर तो चोर अन् शिरजोर” शिपाई पुटपुटला.

इतक्यांत खाकी पोषाखवाले मोठ्या पोटाचे पोलिस इन्स्पेक्टर हातानें गर्दी दूर करित घाईघाईनें नानांच्या जवळ आले.

त्यांनीं एक वेळ त्या निळ्या टूंकाकडे व एक वेळ आपल्या हातांतील पिवळ्या कागदाकडे पाहून हुकमी आवाजांत नानांना विचारलें.

“मिस्टर, हें सर्व सामान अन् विशेषतः ही निळी टूंक आपलीच आहे काय ?”

“अर्थात् ” नाना तीक्ष्ण नजरेनें इन्स्पेक्टरकडे पाहात उत्तरले.

“मग आम्हांला या टूंकेच्या चोरीबाबत आपल्याला अटक करावी लागत आहे. ”

नानांची निळी टूंक !

आतां मात्र नाना मनांत चरकले, तथापि सारें धैर्य एकवटून ते म्हणाले, “मी गव्हर्नमेन्ट सर्व्हंट आहे ! आणि आपण माझ्यावर चोरीचें बालंट घेत आहां ! मोठमोठ्या ऑफिसर लोकांचीं भत्ते बिलं मी पास करतो— !”

“ बस्स ! बस्स ! ” पोलीस इन्स्पेक्टर ओरडले. “ त्याचा इथं कांहींच संबंध नाही ! अमुक माणसाची अमुक वर्णनाची दागिन्यांची टूंक चोरीला गेल्याची तार आमच्या हातीं असून, आपण मुद्देमालासह आमच्या समोर उभे आहांत ! वाचा हें नांव ! ”

असें म्हणून इन्स्पेक्टर साहेबांनीं आपली चामड्याच्या पट्ट्याची वेताची छडी त्या टूंकेवरील नांवावर आपटली.

नानांनीं भेदरलेल्या नजरेनें टूंकेवरील नांव वाचलें.

‘ कृ. स. पाटणकर ’

त्यांचा आपल्या डोळ्यांवर विश्वास बसेना ! सारें स्टेशन आपल्या भोवतीं गरगर फिरत आहे असा त्यांना भास झाला व ते मटकन् खालीं बसले !

नानांच्या पत्नीचें व नानाचें थोडा वेळ खलबत झालें.

आतां कोठें नानांच्या डोक्यांत लरूख प्रकाश पडला.

नगरहून निघतांना नानांनीं आपली आवडती टूंक आपल्यासमोर टांग्यांत ठेवून घेतल्यानंतर त्यांच्या सौभाग्यवतीनें त्यांच्या विसरभोळेपणाला नांवे ठेवीत गळ्याकरवीं ती दुसरी त्याच रंगाची निळी टूंक टांग्यांत मागच्या बाजूला आणवून ठेविली. अगदीं हुब्रेहुब तशीच होती ती टूंक ! धोंडला येईपर्यंत या घोंटाळ्याची कुणालाच कल्पना नव्हती.

छाया आणि पडछाया

नानांनी खरा प्रकार पोलिस इन्स्पेक्टरच्या कानावर घालण्याचा प्रयत्न केला; परंतु प्रत्यक्ष दोन टून्का समोर असता त्यांचे म्हणणे पटावे कसे ?

अखेर नानांनी नगरला तार करून आपल्या संकटाची जाणीव यजमानांना करून दिली.

तन्बल तीन तास पोलिसांच्या नजरकैदेत काढल्यानंतर नानांचे यजमान टून्केच्या मालकासह धोण्ड स्टेशनवर हजर झाले. त्यास पाहताच नानांनी सुटकेचा श्वास सोडला.

रीतसर पंचनामा होऊन कृ. स. पाटणकरांच्या जबानीवर नानांना मुक्त करण्यात आले.

नानांच्या फजितीची गुप्त बातमी इळूइळू सर्वत्र फैलावली !

तेव्हांपासून नानांनी निळ्या रंगाची विलक्षण दहशत घेतली.

आपला सर्जचा निळा कोट, मुलांच्या टोप्या, सौभाग्यवतीचे लुगडे वगैरे सान्या वस्तु त्यांनी घरांतून हद्दपार केल्या !

फार काय, आकाश निरभ्र असता निळा रंग दृष्टीस पडेल म्हणून ते वर पाहण्याचेही धाडस करीत नाहीत म्हणे !!

तुटलेला चित्रपट !

ऑफिसमधून येऊन खोर्लात पाऊल टाकले तोंच, “आज काहीं विशेष दिसतंय्”, असें म्हणून नारिनें हातांताळ काम बाजूला सारून माझ्याकडे गोड नेत्रकटाक्ष टाकला, आणि स्टोव्हचा कांकडा स्पिरीटमध्ये मिजविण्याचा ती प्रयत्न करूं लागली.

बोलपटांचें राज्य सुरू झाल्यापासून मूक चित्रपट दुर्मिळ झाले होते; त्यानुळे रंगभूमीवरील शाततेचें साम्राज्यहि जवळ जवळ खालसा झालें होतें. मुंबईच्या एका बाजूच्या सिनेमागृहांत एक मूक चित्रपट चाडू असल्याचें माझ्या वाचण्यांत आलें, व नीरेसह तो चित्रपट पहावयास जावयाचें ठरवून मी ऑफिसमधून लवकर निसटलों.

मूक चित्रपट पहावयास मिळणार म्हणून नारिेलाहि आनंद झाला. कारण अलीकडे मूकचित्रपट केवळ आठवणींतच शिळक राहिले होते !

छाया भाणि पडछाया

नीरेनें श्टपट चहा तयार केला, व कप माझ्या हातांत देत ती नेह-
मीच्या विनयपूर्ण अभिनयाने म्हणाली,

“ आज मी एक नवी वस्तु खरेदी केलीय. ”

“ पाहू घा की आम्हाला-कीं नाहीच दाखवायची ! ”

“ इश्र ! असं कसं होईल ! पण प्रथम ओळखायची कीं, काय ती ! ”

“ लहानपणीं आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ खेळलोंय, पण भिडू
माहीत असत ! ” मी थट्टेनें म्हटले.

“ खरं ना ? मग आपल्याला अडचण भासत असलेली वस्तु कोणती ? ”

“ जम्मा कशांत ? ” मी पृच्छा केली.

“ इश्र ! हा उखाणा का आहे ? बर भाड्यांत ! ” ती नमते
घेऊन उत्तरली.

“ पातेले ! ” मी विजयी मुद्रेनें उद्गारलों.

हातेच्या तीं तर दोन डझन पडलीं आहेत ! संसारांत छान लक्ष
आहे हं ” असें म्हणून तोंडाला पदर लावून नीरा मिस्किलपणे हंसूं लागली.

“ संध्येची पळी ” मी फिरून यत्न करून पाहिला.

“ अन् ती कुणासाठी ? थट्टा करावयाची असेल तर मी आपली
जातेच कधी ! ती गाल फुगवून लटक्या फणकाऱ्यानें म्हणाली.

“ बरं हरलों !-तूंच सांग-नव्हे दाखव ! ”

नीरेनें पदराखालीं झाकून एक वस्तु आणून मजपुढे ठेविली. माझे
हसें अनावर झाले ! हंसूं आत्ररीत मी म्हटले.

“तस्त ? एवढ्यांत मला म्हातारपणाचे डोहाळे—”

माझ्या तोंडावर हात ठेवीत ती म्हणाली,

“मध्यंतरी आजारीपणांत केवढी अडचण पडली होती, आठवण नाही का ?”

“असं असं ! आहे बुवा दूरदर्शीपणा !”

नीरेंने आठाच्या आंत स्वयंपाक आटोपला आणि आम्ही ‘व्हिक्टोरिया’ थिएटरकडे मूक चित्रपट पहावयासाठी निघालो.

* * * *

चित्रपट इंग्लीश असला तरी कथानक सामाजिक असून गुंतागुंतीचें नसल्यामुळे नीरेला तें फारच आवडलं.

कथानकांतील इव्हान व फ्लोरा या तरुण दाम्पत्याचें संसारचित्र इतकें चटकदार वठलें होतें कीं, प्रत्येक क्षणाला कथानकाला नवा रंग भरत आहे असें वाटे.

नीरा कथानकाशीं अगदीं समरस होऊन गेली होती. इव्हान व फ्लोरा या आदर्श दाम्पत्याच्या प्रीतीचें प्रतीक दृश्य स्वरूपांत दिसूं लागण्याचा समय अगदीं समीप येऊन ठेपला होता. नीरा वाढत्या औत्सुक्यानें चित्रपटाकडे दृष्टि लावून बसली होती. कथानक ऐन रंगांत आलें—

इतक्यांत एकाएकीं चित्रपट तुटला ! लस्खन दिवे लागले; थिएटरांत एकच हलकलहोळ उडाला !

त्या विलक्षण प्रकारानें नीरेला एकदम एवढा जबरदस्त धक्का बसला कीं, ती स्थळ व काळ विसरून चटकन् मला बिलगली !

छाया आणि पडछाया

“असं काय ? आतां फिरून जोडतील ती तुटलेली फिल्म ” मी तिला धीर देत म्हणालों.

नीरेचा चेहरा अगदीं कोमेजून गेला होता; ओंठ पांढरे फटफटात पडले होते, आणि हात थरथर कांपत होते !

मीहि त्या प्रकारानें जरा भांवाऊनच गेलों !

“चलायचं घरीं आतां ” ती एक एक शब्द उच्चारित म्हणाली.

“कां ? आतां तर खरा रंग चढत आहे !” मी तिची समजूत पटविण्याच्या हेतूनें म्हटलें.

“पुरे, नकोच तें ” असें म्हणून माझ्या उत्तराची अपेक्षा न करता नीरा उठली, व माझा हात धरून मला उठवूं लागली. पलीकडील ‘स्टॅड’वर उभी असलेली व्हिक्टोरिया बोलाविली व आम्ही घरीं परतलों. रस्त्यांत आम्हीहि मूक वृत्ति धारण केली होती.

आम्ही घरीं येऊन कपडे उतरविले.

“राग आला वाटतं ?” पुन्हा तिचा नेहमींचा अजिजीचा प्रश्न बाहेर पडला !

मी तिच्या चेहऱ्याकडे निरखून पाहिलें. आतां ओंठ फिकटलेले नव्हते, चेहराहि आतां विशेष म्लान राहिला नव्हता. परंतु डोळ्यांतील पाणी मात्र विद्युत्प्रकाशांत चमचमत होतें !

“राग कां म्हणून ?” मी तिला धीर देण्यासाठीं तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत विचारलें.

तुटलेला चित्रपट !

“—पण असें भेदरून जायचं कारण काय ?” मी पुन्हा प्रश्न केला.

“ इव्हान आणि फ्लोराप्रमाणें आपणहि आपल्यापुढें केवढीं मनो-
राज्यें रचलीं आहेत ! पण तीं पूर्णत्वास पोहोचण्यापूर्वीं आपल्या आयुष्याचा
चित्रपट असाच मध्यावर तुटला तर—?”

असें म्हणून नीरा स्तब्ध झाली ! माझ्या भावना उचंबळून आल्या !
मी तिला एकदम हृदयार्शी कवटाळून धरून म्हटलें, “ आजच असे अम-
ङ्गल विचार कां सुचले बरं ? ” परंतु माझ्या सान्त्वनपर उद्गाराचा उलट
परिणाम होऊन तिनें थोपवून धरलेला अश्रुप्रवाह कोण्डी फोडून दुप्पट
जोमानें वाहूं लागला !

व्या रात्रीं तिची समजूत करतांना मी मेटाकुटीला आलों !

× × × ×

वरील चमत्कारिक प्रसंगानंतर अवघ्या आठ दिवसानंतरची गोष्ट.

मी ऑफिसमधून येऊन चपला बाजूला सारतो तों नीरा न्हाणीत
ओकाऱ्या देत असल्याचें ऐकूं आलों !

“ का ? ” मी हंसून सहेतुक विनोदानें विचारलें.

माझ्या प्रश्नाचा गर्भित हेतु तिला पटकन् समजला; परंतु तिकडे
दुर्लक्ष करून ती शांतपणें उत्तरली,

“ ताप आलाय ! ”

छाया आणि पडछाया

माझा विनोद पार मावळला. मी तिच्या अंगाला हात लावून पाहिलें.
नुसतें रसरसलें होतें तें !

मी थर्मामिटर काढून तिला लावावयास दिलें.

एकशेंएक ! मी मनांत चरकलों; तरी तिला धीर देण्याच्या हेतूने
म्हटलें “असेल मलेरिया झालं !”

मी स्टोव्ह पेटवून चहा केला, व तिला देऊन स्वतः घेतला. मानवी
मन मोठें शक्केखोर आहे !

आठ दिवसांपूर्वीचा प्रसंग माझ्या दृष्टीपुढें ताडव करूं लागला
'Coming events cast their shadows before-
hand' हें इंग्रजी सुभाषित मला आठवलें.

‘आपल्या आयुष्याचा चित्रपट असाच मध्यावर तुटला तर-’ ह्या
नीरेच्या उद्गाराचें रेकार्ड कुणी माझ्या डोक्यांत लावून ठेवलें आहे, असा
मला भास होऊं लागला.

नीरेला औषध सुरू झालें.

—पण गुणाचें प्रमाण व्यस्त पडत होतें !

डॉक्टरचें ‘बिल’ वाढत होतें आणि नीरेच्या शक्तीचा न्हास तेवढ्याच
जामांत होत होता.

रात्रीचा बाराचा सुमार होता.

झोंपेच्या अमावी मी अथरुणावर तळमळत होतो.

“झोंपायचं नाही का ?” तिने क्षीण स्वरांत विचारलें.

“येईल झोंप आतां—तुला झोंप येऊं दे कीं मी झोंपतोच.”

“ म्हटलं नसेल झोंप येत, तर इथं कॉटवर जरा बसावं. ”

मी झटकन् उठून तिच्याजवळ कॉटवर बसलों.

“ दोन महिन्यांपूर्वीचा प्रसंग आठवतो का ? ” तिने विचारलें.

“ कोणता तो ? ” मी मुद्दाम अज्ञान दर्शविलें.

“ मूक चित्रपटाचा ” तिने आठवण दिली.

“ बरं मग त्याचं काय ? ” मी म्हटलें.

“ उर्गाच वेड पांघरू नका ! आपल्या आयुष्याची ही फिल्म आतां तुटणार यांत संशय नाही. ”

तिचे डोळे डबडबले. श्वास जोराने चाळू झाला.

“ बरं निज पाहूं आतां ” मी तिच्या केसावरून हात फिरवीत म्हटलें.

“ फ्लोरा आणि इव्हानचा चित्रपट ऐन वेळीं तुटला तसा आपला तुटणार ! त्यांचा मागाहून जोडला गेला असंल—कदाचित् आपलाहि जोडला जाईल—पण त्यांतून मी वगळली जाईन ! ”

अश्रु आवरण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत असतांच माझी उष्ण आसवे अचानक नीरेच्या गालावर ओघळली ! माझ्याकडे निरखून पहात नीरा म्हणाली,

“ आपल्या डोळ्यांत पाणी कशाला ?—जा निजा, मी होईन बरी ! ”

आपल्या जीविताबद्दल साक्षक असूनहि नीरेनें केवळ मला धीर देण्यासाठी वरील शब्द उच्चारले !

छाया आणि पडछाया

डॉक्टरने देऊन ठेवलेला झोपेच्या औषधाचा डोस मी तिला दिला आणि हळूच उठून अंथरुणावर अंग टाकलें.

सर्व रात्रभर इव्हान व फ्लोराच्या आदर्श संसाराचा चित्रपट मला स्वप्नसृष्टीत दिसत होता! केव्हां केव्हां फ्लोराच्या जागी मला माझ्या नीराचाच भास होई!

× × × ×

आज एकाएकी नीरेच्या प्रकृतीत अधिक बिघाड झाला.

मी ऑफिसला जाण्याचा बेत रहित केला.

नीरेच्या बन्धूला टेलिफोनद्वारे बोलावून घेतलें.

मी विषण्ण मनानें नीरेच्या कृश आकृतीकडे वघत बसलों होतों. तीन महिन्यांपूर्वी खरेदी केलेले तस्त आज तिच्या उपयोगी पडले होते.

माझी नजर सहज समोरच्या फळीकडे गेली. नीरेच्या कारकिर्दीत झकझकणारी पितलेची भांडी व्यवस्थेच्या अभावी काळवणून गेली होती! मण्यांचें तोरण त्यावरील अर्धवट पूर्ण झालेली माझ्या नांवाची आद्याक्षरे नीरेच्या पिचलेल्या आकांक्षांची साक्ष देत होती! 'मिलन्स फूड' बेबीसाठी तयार करावयास घेतलेले झबले कांहीं ना कांहीं अडचण येऊन अपूर्णावस्थेत लोळत पडले होते!

मला पुनश्च व्हिक्टोरिया थिएटरमधील चित्रपटाची आठवण झाला. तोहि शुक्रवार आणि आजहि शुक्रवारच होता! फ्लोरा इव्हानची चित्रपट जोडल्यावर भेट झाली असेल!

—परंतु आमचा चित्रपट तुटल्यास...?

माझे मस्तक सुन्न झाले!

नीरा चित्रपटासंबंधी काहीं बोलण्याचा प्रयत्न करीत होती.

“भाऊ!” तिने आपल्या बंधूला हांक मारली.

“आमचा तुटलेला चित्रपट—”

पुढील शब्द नीरेच्या तोणडातच राहिले!

—आणि नीरेच्या भविष्याप्रमाणे आमच्या आयुष्याचा चित्रपट खरोखरच तुटला!!

व्हिक्टोरिया थिएटरात माजलेला हलकडोळ पुनश्च झाला!

अश्रुभरित नेत्रांनी मी नीरेच्या चेहऱ्याकडे पाहिले.

व्हिक्टोरिया थिएटरमधून उठून जातांना पाहिलेला तोच फिक्कट, कालवंडलेला चेहरा व तेच पांढरे फटफटित ओंठ पुन्हा माझ्या दृष्टीस पडले!

मी एक दीर्घ श्वास सोडला आणि अश्रूंच्या तुफानी लाटांस तोण्ड देण्यास सज्ज झालो!!

आजींचें औषध !

कोटातील 'बुइल्यम, बुइल्यम अँण्ड वेल्स' या प्रख्यात दलाली कंपनीचे मॅनेजर शामराव रणदित्रे यांची चेंबर आज रिकामी दिसत होती.

बरोबर दहा वाजून पंचवीस मिनिटांनीं शामरावाची स्वारी आपल्या छोट्या बेबी ऑस्टिन मधून ऑफिसांत दाखल झाई. या नियमित वेळांत कधींच फरक पडल्याचें कुणाच्या स्मरणांत नव्हतें.

आज अकरा वाजून वीस मिनिटें झालीं तरी शामरावचा पत्ता नाहीं, असें ऐकतांच सेक्रेटरी साहेब घाईघाईनें टेलिफोनजवळ आले व त्यांनीं शामरावच्या बि-हाडीं फोन केला.

'शामराव घरून रोजच्याच वेळीं ऑफिसांत जाण्यासाठीं बाहेर पडले' हें उत्तर ऐकून तर सेक्रेटरी साहेब अधिकच विस्मयांत पडलेले दिसले.

शामराव येतांच आपणांस कळविण्याची पट्टेवाल्यास सूचना देऊन सेक्रेटरी आपल्या चेंबरमध्ये जाऊन बसले.

बरोबर साडे अकरा वाजतां शामरावांची छोटी बेबी ऑस्टिन ऑफिसच्या दरवाजासमोर येऊन उभी राहिली. पट्टेवाल्याचे मुजरे मानेनेच स्वीकारित शामराव आपल्या चेंबरमध्ये येऊन बसले.

त्यांच्या मुद्रेकडे पाहतांच सर्वांची खात्री झाली की, त्यांच्या अंतः-करणांत कांहीं तरी विलक्षण खळबळ उडालेली असावी.

शामराव आल्याची वर्दी लागतांच सेक्रेटरी साहेब स्वतः होऊन शामरावच्या खोलींत आले व त्यांनीं चिंताक्रांत मुद्रेनें त्यांना विचारलें,

“ काय शामराव, आपणाला आज उशीरसा ? कुठं अपघात वगैरे तर—नाहीं ना झाला ? ”

सेक्रेटरी साहेबांचा प्रश्न ऐकतांच शामराव म्हणाले, “ तसें कांहीं विशेष नाहीं. आमच्या छोट्या शिरीषला सकाळीं एकदोन उलट्या झाल्या, नि तेव्हांपासून त्याची तब्येत जरा नरम आहे. तेव्हां येतांना जरा डॉक्टरला पुन्हा भेटून जावें म्हणून तिकडे वळलों. ”

“ एवढंच ना ? मग तशी काळजी करण्यासारखं काय आहे त्यांत ? ”

सेक्रेटरी सहानुभूतिपूर्वक उद्गारले.

इतक्यांत एक पट्टेवाला खाडकन् दरवाजा उघडून आंत आला व घाईघाईनें शामरावाला म्हणाला, “ साहेब, आपला टेलिफोन आलाय. ” शामरावांनीं ताडकन् उडी मारून बाहेर पडतां पडतां म्हटलें, “ माझा फोन ? कुठून आलाय रे ? ”

छाया आणि पडछाया

“घरून, साहेब.” पट्टेवाल्याने अदबीने उत्तर दिले.

शामरावांनी पट्टेवाल्याचे ते शब्द ऐकले की नाही कुणास कळे. ते धावतच टेलिफोनजवळ गेले व क्षणभर टेलिफोनमध्ये बोलून लगबगीने आपल्या चेंबरमध्ये आले. सेक्रेटरी साहेब त्यांच्या चेंबरमध्येच होते. त्यास उद्देशून ते म्हणाले,

“घरून टेलिफोन आलाय. शिरीष अधिकच आजारी झाला आहे म्हणतात. तेव्हा मी जातो.”

सेक्रेटरीच्या उत्तराची अपेक्षा न करता शामरावांनी घाईघाईने कोट घातला आणि टेबलावरील घंटी खणखणावली. शिपायास आपली गाडी घेऊन येण्यास सुचवून शामराव तडक बाहेर पडले.

गाडी येताच तिच्यात ताडकन् उडी मारून शामराव उद्गारले,

“चलो.”

शामरावचें वय आज जरी तिशीच्या आतबाहेर होतें, तरी त्यांचें लभ होऊन पांच वर्षे लोटलीं होती.

कोर्टातील ‘बुइल्यम बुइल्यम अॅण्ड वेल्स’ या दलाली पेटीचे मॅनेजिंग डायरेक्टर मिस्टर स्मिथ यांची व शामरावच्या वडिलांची विलायतेंत ओळख झाली. त्या वेळीं शामरावांचे वडील एका हिन्दी कंपनीचे प्रतिनिधि म्हणून विलायतेच्या दौऱ्यावर होते.

आपल्या पदवीधर मुलाला स्मिथसाहेबांनी हाताशी धरल्यास ते त्याचें कोटकल्याण केल्यावाचून राहणार नाहीत, असा गुणवन्तरावांना-शामरावांचे वडील-आत्मविश्वास होता. त्यांनीं स्मिथसाहेबांना गळ घातली

व त्याच वर्षीं शामरावांची असिस्टंट मॅनेजर म्हणून वरील कंपनींत वर्णी लागली.

एका हिन्दी माणसाला आपण दिलेली ही जबाबदारीची जागा कुठ-
वर झेपते याकडे स्मिथसाहेबांनी बारीक नजर ठेवली होती; व शामरावची
असामान्य हुषारी नजरेंत भरतांच त्यांनीं एका गोन्या माणसाची मुख्य मॅने-
जरची जागा त्यास देण्याचें मनांत योजून ठेवलें होतें.

शामरावच्या शिकंदर नशिबानें दुसऱ्या वर्षीच मुख्य मॅनेजरनीं
आपली कलकत्यास बदली करून घेतली व शामरावच्या हातीं मुख्य
मॅनेजरचे अधिकार आले.

शामरावचें वैभव पाहण्यास गुणवन्तराव फार दिवस जगले नाहींत.
जन्मभर फिरतीची नोकरी केल्यानें त्यांचें दुबळें झालेलें शरीर आजाराच्या
निमित्तानें जें एकदां धरणांला लागलें तें कायमचें !

आतां शामरावांवर वडीलकी गाजविणारें एकच मागूस होतें. तें म्हणजे
त्यांची चुलत आजी.

शामरावच्या मिया बिबीच्या संसारांत या आर्जाची बरीच आवाळ
होई. त्यांचें सोंवळें व देवधर्म सूनबाईंना फारसे रुचत नसत. तथापि,
शामरावनें आजीबाईंच्या देवधर्मांत ढवळाढवळ करावयाची नाहीं, असा
महाराणी व्हिक्टोरिया सारखा पत्नीला पोक्त सड्या देऊन ठेवल्याने आजी-
बाईंना फारसा उपद्रव कुणी देत नसे.

शिरीषचें आगमन होऊन वर्ष सव्वा वर्ष लोटलें होतें. उशिरां झालेलें
अपत्य; त्यांतून घरांत श्रीमंतीचा धाट. अशा वेळीं शिरीषची तन्व्येत

छाया आणि पडछाया

एखाद्या नाजूक फुलाप्रमाणे जपली जात होती यांत नवल तें काय ? पडसें, खोकल्यासारख्या किरकोळ आजारांत सुद्धां शामरावच्या फॅमिली डॉक्टरांची पोळी पिके.

आज सकाळपासून शिरीषची कुरकुर चाळू होती. एकदोन वेळां दूध पितांच तें ओकून पडलें. ताबडतोब डॉक्टरांना मोटार रवाना झाली. औषधयोजना झाली. औषध सुरू झालें.

आजीबाईनीं केशर तव्यावर परतवून तें मधातून खळून देण्यास सूनबाईला सुचविलें होतें; परंतु तिकडे कुणीच लक्ष दिलें नाहीं. या तऱ्हे-वाईक वर्तनाचा म्हातारीला आजच नव्यानें अनुभव आला होता असें नाहीं. तथापि, म्हातारीं माणसें जशीं प्रेमळ तशीं स्वभावानें जरा चिंवटच असतात !

अखेर डॉक्टर आले. त्यांनीं ओकान्या बन्द करण्याचें श्रेय घेतलें. सकाळ अशा रीतीनें निघून गेली.

दुपारीं बाराच्या सुमारास शिरीष एकाएकीं रडूं लागला. ताबडतोब शामरावना फोन करण्यांत आला. शामरावनें वाटेंत मोटार थांबवून डॉक्टरांना बरोबर घेतलें.

शामराव डॉक्टरांसह घरीं पोहोचले त्या वेळीं घरांत एकच गडबड उडून गेली होती. शिरीष वेदनांनीं तडफडत होता. व त्याला गप्प करण्यासाठीं शामरावच्या पत्नीची धडपड चाळू होती. इतर नोकर व शामरावच्या फ्लॅटमधील शेजारचें कुटुंब त्यांना धीर देण्याचें काम करीत होते.

डॉक्टरांनीं आपल्या बॅग मधून एकदोन पेटण्ट औषधें बाहेर काढलीं व तीं सेमारच्या तिपाईवर ठेवून ते त्या छोट्या रोग्याची नाडी पाहूं लागले.

डॉक्टरांच्या चेहऱ्याकडे सर्वांची करुण दृष्टि लागली होती व डॉक्टर निर्विकार मुद्रेनें छाती, पोटा, पाठ, या भागांवर नळी ठेवून रोग्याला तपाशीत होते.

डॉक्टरांना रोगाचा छडा लागला कीं नाहीं, कुणास ठाऊक ! त्यांनीं शांतपणानें समोरच्या एका बाटलींतून औषधाचे दहा थेंब ग्लासांत टाकले व त्यांत तेवढेंच पाणी ओतून तें मिश्रण स्वतःच्या हातानेंच त्या तळमळणाऱ्या लहानग्या रोग्यास बळेंच पाजलें !

पांच मिनिटें गेलीं, दहा मिनिटें गेलीं; तथापि, त्या बालकाची तळमळ आणि टाहो बन्द होण्याचें चिन्ह दिसेना.

देवघरांतील पूजा आटोपून आजी नुकत्याच मधल्या दालनांत आल्या होत्या.

मुलाचा आकान्त ऐकून त्या पुढच्या खोर्लांत आल्या.

तेथील देखावा पाहून त्या स्तंभितच झाल्या. सकाळच्या आजारांत उतार पडल्यामुळें घरांत सर्व निश्चित होती; त्यामुळें आजीही आपल्या नैमित्तिकांत गहून गेल्या. शिरीष एकाएकीं एवढा आजारी झाला असतां परस्पर नवऱ्यास बोलावून घेणाऱ्या सूनबाईंचा त्यांना मनांतल्या मनांत भयंकर सन्ताप आला ! पण त्यांच्या हातीं कोणतीच सत्ता नव्हती ! मग रागावण्याचा तरी त्यांना काय अधिकार ?

चौकशी करतां नोकरांनीं हळूच खरी परिस्थिति आजीबाईंना समजावून सांगितली.

छाया आणि पडझाया

कॉटजवळ जाऊन आजीबाईंनी किलकिल्या नजरेने बाळाकडे पाहिले. रडून रडून त्याचे डोळे लाल झाले होते व तो सारखे हातपाय झटकीत होता. आजींचे मृदु अंतःकरण कळवळले.

आजीबाईंनी हळूच म्हटले, “दाक्टर कान बीन तर नाही दुखत बाळाचा ! जरा त्याच्या कानाला तरी नळी लावून पाहा.”

त्या तशा स्थितीतही डॉक्टर किंचित् स्मित करून म्हणाले,

“नळी म्हणजे दुर्बिण समजता की काय आजीबाई ? पण मला कानांनी दिसत नाही ना ! नाहीतर आपली सूचना अवश्य अमलात आणून पाहिली असती !”

सर्त्रे मंडळी उपहासपूर्वक इसली. आजी खजील झाल्या. रागाची सूक्ष्म तिडीक त्यांच्या मस्तकांत गेली. मुकाट्याने देवघर्गत जाऊन मुळ मुळ रडावे, असेच वाटले त्यांना !

या वेळी डॉक्टरांनी इंजेक्शन तयार केले होते.

सुई दणडात जाताच बाळाने एक किंकाळी फोडली !

अभावितपणे आजी कॉटवर बसल्या व त्यांनी चटकन् बाळाला पुढून मांडीवर घेतले.

सूनबाईंनी जरा कुऱ्याने त्यांच्याकडे पाहिले; पण आजींची अनुभवी दृष्टि बाळाचा रोग हुडकून काढण्याकडे लागली होती.

शामरावांना घेऊन डॉक्टर बाहेर गेले व म्हणाले, “छे बुवा, केस मोठी चमत्कारिक दिसते. कुणा तरी स्पेशालिस्टाला दाखवावे की काय ?

मुलांच्या रोगांचे स्पेशालिस्ट डॉक्टर डिसोझा एम्. डी. यांना बोलावून घेतलें तर बरें ! पण शंभर रुपये चार्ज आहे त्यांचा—म्हणजे फी जरा जबरच आहे.”

डॉक्टरांची टक्ळी अधिकच चालली असती; परंतु, शामराव तीव्र स्वरांत म्हणाले, “डॉक्टर, ही वेळ पैशाकडे पाहावयाची नाही, समजलात ! फार काय आमच्या शिरीषसाठी यावेळीं आम्ही आमचे प्राणही पणास लावण्यास डगमगणार नाहीं.”

डॉक्टर ओशाळ्या मुद्रेनें निमुटपणें टेलिफोनजवळ गेले व तबकडी फिरवून त्यांनीं डॉ. डिसोझाला तातडीनें निघून येण्यास विनंति केली.

इंजेक्शनचा रोग्यावर काय परिणाम झाला आहे तें अजमावण्यास शामरावसह डॉक्टर आंत आले.

या वेळीं आजीबाई बाळाचे हातपाय चांचपून पाहाण्यांत गुंतल्या होत्या.

“आतां विनाकारण त्याचे हाल कां करतां आजी ?”

शामरावच्या स्वरांतील निराशा व उद्वेग सर्वांनाच जाणवला !

शामरावच्या पत्नीनें तोंड फिरवून डोळ्यांतील आंसवें पदरानें टिपली ! डॉक्टरांनीं हातपाय गाळल्याची त्यांची खात्री झाली !

“हात मेल्यांनो ! काय अकल आहे कीं नाहीं तुम्हांला ? कसलीं रे औषधें पाजतां नि कसल्या सुया टोंचतां ?”

आजीबाईंना तो एकंदर देखावा पाहून वेडाचा झटका आला असावा असा शामराव आदिकरून सर्वांना संशय आला.

आजींच्या मांडीवरून शिरीषला घेण्यासाठीं शामरावांनीं हात पुढें करतांच आजी क्रुद्ध स्वरांत म्हणाल्या, “थांब, थांब हा पाहा बाळाचा

छाया आणि पडछाया

रोग मी मुळासकट काढते.” असे म्हणून त्यांनी बाळाच्या बगलेंतून चिम-
टीने काहीं तरी ओढून काढले.

बाळानें पुन्हा एक किंकाळी फोडली.

सर्व मंडळी आश्चर्याने व भयभीतपणे आर्जीकडे पाहूं लागलीं.

“ हा पाहा रोग.” आजी हंसत उद्गारल्या.

त्यांच्या सुरकुतलेल्या तळहातावर एक भला मोठा काळा डोंगळा

मुंगा जबडा वासून गरगर फिरत होता.

आर्जींनी बाळाचा हात वर केला. त्याचें रडें आणि तळमळ आतां
पूर्ण बन्द झाली होती. परंतु, जंघव्यांतून रक्तसात्र मात्र होत होता.

“ माझ्या करंडेंतून थोडा रामबाण कापूस आणा पाहूं, सूनबाई ? ”

आर्जींचा हुकुम आज मात्र सूनबाईंनी हसतच मान्य केला.

डॉक्टरांनी आयडीनची काढलेली बाटली इळूच ठेवून दिली.

आर्जींनी जखमेंत कापूस भरला व तेथील एक चिंधी टर्कन् फाडून
शिरीषची जखम बांधून टाकली.

आर्जींच्या मांडीवरून चटकन् उठून शिरीषनें आईकडे झेंप टाकली
व शामरावांच्या सौभाग्यवतींनींही त्यास तत्परतेनें घेऊन हृदयाशीं धरलें.
त्यांच्या मुद्रेवर आतां पौर्णिमेचें चादणें पसरलें होतें !

शरमिंध्या मुद्रेनें डॉक्टरांनीं आपल्या औषधांचा पसारा आवरून
बगेंत भरला.

अगदीं याच वेळीं बंगलीच्या पोर्चेमध्ये येऊन उभ्या राहिलेल्या
डॉक्टर डिसोझाच्या मोटारीनें कर्णकठोर आवाजांत पुकारा केला—

‘ पों s पो s ! पो s पों s s s ! ’

विविधवृत्त २७ मार्च १९३८

